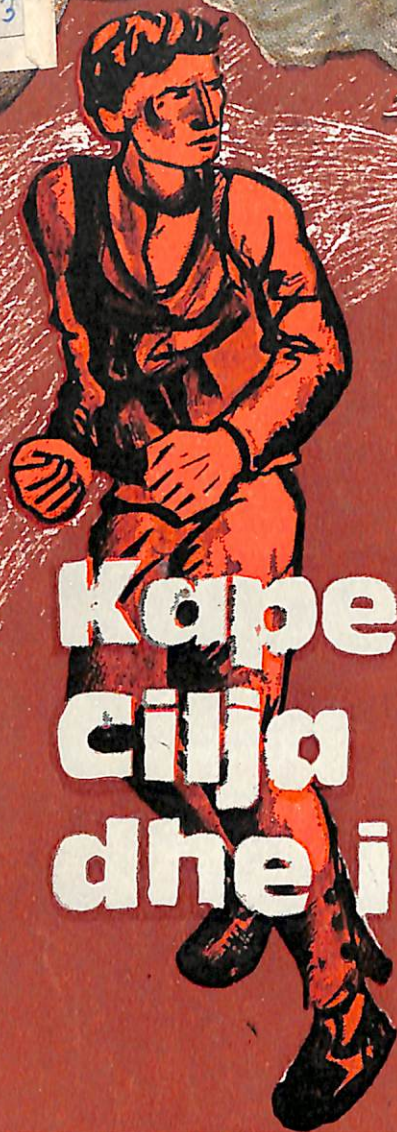

BIBLIOTE
SHTETI

854-3

M 3

ANDON
MARA

**Kapedan
cilja
dhe i nipi**

TREGIME

ANDON
MARA

854-32

M 32

KAPEDAN CILJA DHE I NIPI

2633

Tregime

SHTËPIA BOTUESE «NAIM FRASHËRI»

KAPEDAN CILJA DHE I NIPI

Po latonte një bisht kazme, i ulur në një fron, mu në mes të oborrit, me këmbët e gjata të hapura. Rrëzë qafës kishte shaminë e vjetër të kuqe me ca pulla të murme, me cepat të palidhur; kapën prej kadifeje të zezë, dalëboje, e kishte ngritur pak; cullufet e zbardhura, të dredhura lehtë, i binin mbi ballin e djersirë; mustaqet i kishin mbetur më të errëta se flokët; mjekra, me më shumë thinja, i ishte rritur, e parruar prej gati një jave.

Dielli po ngrohte në ato ditë marsi. Dimri nuk kishte qenë i ashpër. Me të hyrë shkurti, kishte filluar të frynte juga, që e kishte ngritur dëborën ca nga ca. Ishte zbuluar toka e zezë, që avullonte. Nga mesi i muajit të shkuar kishte pasur ditë me shira. Pastaj moti ishte hapur përsëri dhe që atëherë po mbante. Toka kishte vlagë e afsh. Kjo i kishte gëzuar fshatarët, se do të mbillnin më herët. Kush mbjell herët, mbledh herët. Këtyre anëve të ftohtët e dimrit zbriste shpejt nga majat e maleve, bryma zinte misrat në arë e i digjte.

Ai ndiente nxehtësi, një farë peshe në trup. Fshiu me kurrizin e dorës djersën dhe vazhdoi punën, me kokën poshtë e me sytë ngulur në atë copë dru. ahu, që po merrte trajtë e po gdhendej për merak.

Atë çast, gërr-gërr, erdhi një zhurmë jo e zakonshme që poshtë fshatit. Ai ngriti veshin për të shquar ç'ishte, kur, fap, latorja i zuri gishtin e mesit të dorës së majtë. Gjaku skuqi drurin.

Shau nëpër dhëmbë, flaku latoren e drurin dhe u çua në këmbë. Drejtoi trupin e gjatë dhe hodhi vështrimin andej nga vinte zhurma. Por rruga për në fshat nuk dukej e tëra. Një pjesë të saj e zinin shtëpitë e Xexollarëve dhe pemët e oborreve.

Doli për t'u ngjitur më lart, te lëmi i Dodanëve. Nxitoi me hapat e tij të mëdhenj. Gishti i prerë i digjte. Shikoi dhe vuri re se gjaku nuk kishte pushuar. Disa pika kishin rënë mbi rrobat prej shajaku të zi. Qëndroi, nxori nga xhepi i jelekut kutinë e trashë të duhanit dhe e pllakosi gishtin me duhan; pastaj e mbështolli me shaminë e qafës dhe mori përpjetë.

Nga lëmi i Dodanëve fshati dukej si në pëllëmbë të dorës. Mirë i kishte shkuar mendja. Zhurma ishte e makinave të ushtrisë. I numëroi: pesë kamionë të mbushur plot. Kishin qëndruar në jug të fshatit, atje ku fillonin manat. Ushtarët po zbrisnin nga makinat dhe po shkonin drejt çadrave, që ishin ngritur prej disa ditësh, nën drurët.

«Të tjera breshka!», murmuriti ai dhe shtrëngoi nofullat.

U ul anës lëmit të shtruar me plloça. Nxori nga xhepi llullën, që e kishte punuar vetë, këtu e tridhjetë vjet të shkuar, disa ditë para se çeta

e tij të zbriste në qytet për të ndjekur ushtrinë e turkut. Llullën e kishte qëndisur me vijaska e me lule. Koka e saj ishte djegur, bishti i ishte ngrënë, por ai kishte qejf ta pinte duhanin me këtë llullë.

E mbushi dhe e ngjeshi me gishtin e madh, që i dukej si një xhungë. Shkrepi urorin mbi gurin, ndezi eshkën dhe e vuri mbi duhanin. Filloi ta thithte llullën me etje dhe të nxirrte tymin nga goja me duf.

— «U pa kjo punë!», mendoj ai.

Kishte një mllef të madh përbrenda këta tre vjet. Një mllef, që i bëhej si lëmsh e i zinte frymën, sa herë që shikonte ushtarë të huaj. Ai rrallë zbriste në qytet, ndonjë ditë pazari. Atje i prishej gjaku më shumë. Në fshat ishte disi më i qetë, ndonëse mendja i punonte gjithnjë në ato që po ndodhnin. Mirëpo, ja, edhe fshati i tyre po mbushej me ushtarë kësulëzinj.

Iu kujtua dita e parë, kur ata kishin shkelur. Dhe iu bë sikur përsëri iu afrua, si atë ditë, ja, mu këtu te lëmi, Petroja, moshatari i tij, me atë fytyrë të butë e të fishkur e me atë kokën krejt të bardhë.

«Ke hyrë në të thella, kapedan Cile!» — i kishte folur ai.

«Hë, ti, Petro, je?..»

«Ku të punon mendja?»

«Ku të më punojë... Shikoj makinat me ushtarë. Është karvani i dytë që po vjen sot».

«Po shtohen si mizat. Na zunë mat. Do të na i bëjnë bërlok!»

«Manat vdiqën, flije mendjen.»

«Ti je i rrahur me këto punë, Cile, vëlla. Ka-

pedan ke qenë, ke luftuar turkun, ke luftuar me andartët grekë... si thua t'i vejë filli kësaj pune?»

«Si do t'i vejë... Doli ujku i tërbuar... Ai do plumbin. Por kush do t'ia japë se...», — tundi kokën i menduar Cilja.

«Nuk kanë humbur burrat...»

«Hëm!... Nuk kanë humbur, thua ti... Po ku i ke?... Na hëngrën me të pabesë, qentë! Na shkelën gjakun, na morën pushkët, dhe u shtruan këmbëkryq bejlerët dhe afendikonjtë! Ne mbetëm zorrëthatë; mbetëm si kau me qafën në tevlig; Ja, tani, dhe breshkat! Doemos, këtë do të na bënte mbreti faqezi. Qeveritarët na lanë në baltë, e ia mbathën!».

Petroja nuk kishte folur më. Kishte mbetur ashtu, duke vështruar qetë, sikur po i thoshte: «Ke hak».

Këto i shkuan ndër mend Ciles, tek po rrinte mbi plloçat e lëmit. Ai u ngrit, dhe, duke përplasur llullën e shuar mbi kofshën e djathtë, zbriti për në shtëpi.

Atë drekëherë ai kishte mbetur vetëm. I nipi ishte në arë. Të tjerët kishin ikur. Shtëpia dukej e shkretë. Në mes të oborrit pa latoren dhe drurin që kishte hedhur. Hoqi shaminë nga gishti. Duhani ishte ngjitur mbi plagë. I fryu. Disa fije u shpërndanë e ranë. Të tjera mbetën të ngjitura në vendin e prerë. I la kështu. Mbi rrobat dalloheshin ende pikat e gjakut. Deshi t'i lante. Njomi një cep të shamisë në ujin që kishte fundi i kovës së pusit, fërkoji njollat, por ato nuk u zhdukën plotësisht. E fërkoji vendin edhe një herë me pëllëmbën e dorës, pastaj hodhi shaminë në supin e

majtë dhe u ul në fron. Donte ta mbaronte bishtin e kazmës dhe t'ia vinte veglës.

Nja dy herë iu dëgjua uturimë që poshtë fshatit. U ngrit, zgjati kokën matanë avllisë, doli pastaj te porta. Nuk pa gjë. Ç'djall! Veshët më bëjnë?», tha me vete. I erdhi inat. Mori kazmën dhe i vuri bishtin. Tak-tak, e ngjeshi mbi pllocat e oborrit, që të hynte mirë. Veshët i buçitën. Mbajti frymën. Fshati ishte i qetë. Vetëm një kandër cinxëriste. Bishti i kazmës kishte zënë vend. Ai e ngriti veglën me të dyja duart. Iu duk e rëndë. Bishti nuk ishte as i gjatë as i shkurtër. Vegla kishte peshë. Maja dhe tehu ishin të mprehtë.

E shpuri kazmën dhe e la në një anë të ashefit, atje ku mbanin veglat e punës. Pastaj u kthye dhe qëndroi në mes të oborrit. Dukej si një njeri në mëdyshje. Nuk dinte ç'të bënte. Shkoi te porta. Në rrugicë nuk kishte njeri. «Xhanxhin?!», pëshpëriti. Ku të shkonte në këtë orë? Rakoja e mbyllte kafenenë në kohën e drekës. Moshatarët e tij merrnin një sy gjumë në këtë kohë. Ai nuk shtrihej ditën. Edhe natën gjumin e kishte si të lepurit. Macja të shkonte në hajat, ai do ta ndiente. Hej, kohë komitësh! Që atëherë gjumin e kishte pendë, kurse nga veshët ishte gjithnjë bilbil.

Me tre-katër hapa, që nga porta u fut në tremen e shtëpisë. Hyri në sobë, doli përsëri, vështrroi andej - këndeje, sikur të kërkonte diçka, të merrej me ndonjë punë. Por u vërvit më kot. Me atë hapin e tij një hosten të gjatë, bëri prapë për te porta.

Atë kohë në oborr hyri një djalosh i hollë, i gjatë, bukurosh e vetullor. Kishte një hundë të kthyer, që ngjiste me të kapedan Ciles.

— Ç'u ngjite? — e pyeti kapedani.

— Kam pak punë...

Dhe, pa e zgjatur, djaloshi u fut në ulicën e shtëpisë, prapa së cilës kishin një copë vend, ku mbanin dy dhitë, gomarin, plehun dhe kashtën për dimër.

Cilja hodhi sytë me habi nga djali.

Prej ca kohësh po e shikonte si të ndryshuar nipin e tij. Ai ishte bërë më i heshtur. Sytë e tij sikur kishin marrë një hije më të rëndë. Hynte e dilte në shtëpi disi me rrëmbim. E hante bukën sikur ta ndiqte njeri, pastaj kriste e ikte. Natën kishte zënë të vinte vonë. Kapedan Cilja, e ndiente, «Kërr-kërr», kërcisnin shkallët e drunjtja. Djali ngjitej në katin e sipërm.

Disa net përpara, mendimet e kishin ngritur kapedanin nga shtrati. Ai kishte dalë në prag të tremes dhe kishte ndezur llullën. Ndofta ishte mesi i natës. Drita e hënës binte pingul në oborr. «Kрак», u dëgjua klopashka e portës dhe kanati i saj u hap e u mbyll përnjëherësh. I nipi hyri duke dihat. Kur pa të gjyshin, e ngadalësoi hapin dhe u përpoq të fliste qetë:

— Mirëmbërëma

— Nga ishe kështu?

— Te Bojkot.

— E ç'bënit gjer tani?

— Hiç, muhabet...

«Te Bojkot... S'para e ka pasur me ta më parë... Nuk janë as vërsnikë...», mendoi Cilja.

I vajti mendja te djali i madh i Bojkove. Vitin e kaluar, kur në qytet kishte ndodhur trazirë, kur njerëzit kishin dalë me flamurë nëpër rrugë dhe kishin thirrur kundër italianëve, bashkë me të

tjerët, këmishëzinjtë e kishin hedhur brenda. E mbyllën nja katër muaj. Kur doli, dukej se kishte luajtur druri në kurrizin e tij.

...Dhe ja, përsëri i nipi hyri e doli si era nga ulica, iku pa thënë pse kishte ardhur e çfarë kishte kërkuar.

«Dreqi e merr vesh punën e tij!», tha me vete kapedani, teksa i nipi kapërceu pragun e portës.

Nuk i rrihej në shtëpi. Doli për në kafene. Përpara portës së saj, plaka e Xexollarëve po fliste me një grua ngarkuar me shkarpa.

— Shpirti m'u drodh gjersa bëra këto të flamosurat! Më dukej sikur do të na dilnin ushtarët. Kishim dhe nuset e Lelove e të Dinajve. Veç që na jepte zemër e Vançit. «Të na bëhen kurban!, — na thoshte. — Pa le të vijnë... Po mos ua futa me kosore kokës!...»

Kur ai kaloi para tyre, plakëza e pakët i thirri:

— Nga kështu, kapedan?

— Do të hidhem një çikë në kafene...

— Po pse ke dalë kështu, jelekçe?

— Kam vapë. Ky marsi po na djeg...

— Uh! Ç'është kjo vapë që tani! Mos u gënje nga marsi, kapedan. Merr setrën, se zemërherë fillon era e grykës dhe ftohesh. Nuk ia ka vaktin mosha jonë për këto punë. S'ke as nusen të të bëjë hyzmet. Merr setrën...

— Jo, jo, — ia ktheu ai dhe ia mbajti poshtë.

Në mendje po i vinin fjalët e gruas së ngarkuar me shkarpa. U kishte hyrë frika grave. Nuk guxonin të ngjiteshin as gjer përmbi fshat për të mbledhur një krah karthje. Eh, ç'maskarenj që ishin kësulëzinjtë! Ata kishin shkelur këtë tokë, po u rrëmbenin mallin e gjënë, donin të vinin

dorë dhe mbi nderin e tyre!» Jo, jo, o edepsëzë! — tha me vete Cilja. — Shqiptarja është me një barrë nder. Ajo nuk e shet atë. Ta dini! Mirë paska thënë e Vançit. Po: jua fut me kosore kokës!».

Rakoja sapo e kishte hapur kafenenë e vogël, që e kishte në një qoshe, aty në mes të fshatit. Dy pleq e ai tre po kuvendonin në një tryezë. Tjetër njeri nuk kishte. Cilja u bashkua me ta. Në atë kohë në kafene hyri një ushtar i shkurtër, pas tij dy të tjerë, të gjatë, me nga një kapë si hinkë, anash saj ngulur një pendë. Njëri prej tyre, që kishte një mjekër të kuqe e të ashpër, i foli Rakos me zë të trashë:

— Çe vino?

— Si.

— Su, dai!¹⁾

Kuqoja dhe shoku i tij u ulën në tryezë. Rakoja u mbushi kupat, të cilat ata i rrëkëllyen menjëherë. Kafexhiu ua mbushi prapë.

Ushtari i shkurtër kërkoi cigare.

— Non çe lux? — tha.

— No. Tarabosh...

— Eh, il kapitano vuole sigarete di qualita²⁾, — vazhdoi ushtari.

Rakoja po e shikonte si i hutuar që prapa banakut dhe e merrte me mend kuptimin e fjalëve të ushtarit.

— Beh! Vado a dirlo. Se li piaçiono, ritorno.³⁾

1) (Ital.) — A ka verë? — Po. — Hajde, na jep!

2) — S'ka luks? — Jo. Tarabosh. — Eh, kapiteni do cigare të cilësisë.

3) Beh! Po vete t'i them. Në goftë se i pëlqejnë, do të kthehem.

Kapedan Cilja e ndoqi ushtarin me sy, tek do-
li nga dyqani. Pastaj pështyu dhe u tha dy pleqve.

— Si këрма mbajnë erë!

Ai u ngrit, shikoi vëngër ushtarët e tjerë, që
po pinin dhe u largua. Shokët e tij i shkuan pas.
Jashtë kafenesë, te kthesa, kishte një sofatllëk,
ku pleqtë e burrat mblidheshin mbrëmjeve e bise-
donin. Përpara hapej sheshi i vetëm i fshatit, kur-
se më tej ishte kroi me dy gryka të hekurta e një
postaf të madh. Dy vajza po mbushnin stomnat e
bucelat. Pleqtë u ulën në sofat të heshtur.

*Bella alpina,
dolçe, biondina...1)*

U erdhi në vesh zëri i trashë i mjekroshit.
Ushtarët kishin dalë në qoshe, po vështronin vaj-
zat e po qeshnin. Kuqoja eci drejt kroit.

— Sinjorina, dami un po di akua, per favore...2)

— i foli njërës me laturë dhe bëri një përkulje
përpara saj.

Vajza u shtie sikur nuk dëgjoi, hoqi bucelën
nga çezma dhe mori me të shpejtë rrugicën. Ush-
tari iu afrua tjetrës. Në këtë kohë kapedan Cilja
u hodh në mes të vajzës dhe ushtarit. Ai shpëllau
duart në ujën e kroit, u kërrus sikur do të pinte
dhe i pëshpëriti vajzës:

— Mos ki frikë, s'e lë unë të të prekë. . Me-
rri enët dhe nisu.

Ajo ngriti stomnën me vrull. Uji u lloçoçit
dhe u derdh nga lëfyti. Vajza vrapoi tutje.

1) — Malësore e bukur, leshverdhë e ëmbël.

2) Zonjushë, më jep pak ujë, të lutem.

— Aspeti, karina, non aver paura... Ti volio bene, ti volio bene...¹⁾ — thirri mjekroshi, duke bërë disa hapa në drejtim të vajzës. Pastaj u kthye nga kapedan Cilja, që po fshinte duart me shami e po largohej nga kroi.

— Ej, tu, strigone, koza vieni far kui? Sai ke ti skiaçio kome un pidokio?!²⁾ skërmiti dhëmbët ai.

Cilja nuk i mori vesh fjalët, por ndjeu që kuqoja po e shante dhe po i kërcënohej. Ai vazhdoi rrugën dhe murmuriti:

— Ç'më çan kokën, o surratbajgë! Ç'e di këtu, bordellanë të Italisë?! Andej nga haleja të shkojnë këto ndër ne!

Edhe pleqtë e tjerë ishin ngritur nga sofati. Bashkë me Cilen u nisën për lart.

— Janë maskarenj, — tha njëri.

Cilja ziente përbrenda. Në shtëpi nuk gjeti qetësi.

I nipi erdhi kur u ngrys. U ul afër vatrës, kundrejt të gjyshit. Ky hapi muhabetin e ushtarëve, që kishin çallëstisur në fshat, foli për gjënë e fshatarëve, që do ta përlante lumi, për nderin e grave e të vajzave, që breshkaxhinjtë donin ta njo-llonin.

— Ditën vijnë ushtarët, natën vijnë topat. Fshatin po e ndrydh hekuri, — ia priti djaloshi.

— Dhe një zot e di se kur do të na shkulen... — murmuriti Cilja.

— Ata nuk shkulen vetë, — ngriti zërin i nipi.

---

1) Prit, e dashur, mos ki frikë... Unë të dua, të dua.

2) Ej, tij, shtrig, ç'kërkon këtu? E e di se të shtyp si një morr?!

— Këtë e di më parë se ti, — sikur u prek gjyshi. — Po kush do t'i shkulë se?...

— Ne, — u hodh djali, duke ia prerë fjalën.

— Kush «ne»?

— Shqiptarët.

— E ku janë këta shqiptarët? Apo mos e ke fjalën për ata surretër që janë veshur xhandarë? — u tall Cilja.

— E kam fjalën për bijtë e popullit, jo për disa tradhtarë.

Fjalët e të nipit i dukeshin kapedan Ciles të guximshme e të mendshme. Por ai djalosh tetëmbëdhjetëvjeçar, të cilit sapo i kishte zënë pushfaqja, nuk ia mbushte mendjen. Tek po e shikonte, ata sytë e tij të zinj, që sikur ishin plot xixa, i sollën ndër mend, padashur, një nga komitet e rinj, që kishte pasur në çetën e tij, Milon.. Kështu syzi, i imtë, dhe në moshën e të nipit kishte qenë atëherë ai. Por djalë trim, ama. I tillë ishte dhe Dalipi, ndonjë mot më i madh, por të merrte gjak në vetull... Mirëpo ishin të tjerë njerëz asokohe, mendoi Cilja. Kurse tani... Nuk është më ai brumë. Ka ndryshuar. Brezi i sotëm është i kërthinjtë.

Cilja tundi kokën dhe qëndroi me sytë të ulur.

— S'po i shikoj këta bij të popullit... — tha ai nëpër dhëmbë.

Pastaj, sikur e kishte zënë të nipin në fjalë, e vështroi në sy dhe priti përgjigjen e tij. Gjysh e nip i mbajtën sytë të mbërthyer te njëri-tjetri. Ata sy sishin të njëjtë, të zinj, të rrumbullakët e me kokërdhokë të mëdhenj. Nipi i kishte shumë të ndritshëm. Por edhe sytë e gjyshit, me gjithë moshën, vazhdonin të ndritnin ende.

Qëndruan të heshtur disa çaste, pastaj djali u përgjigj:

— Bijtë e popullit jemi ne!...

Cilja buzëqeshi.

— Këto fjalë ma përkëdhelin veshin, — tha. Më vjen mirë të të shikoj të hedhur e trim, mirëpo s'më ngjan i tillë...

— Ti s'ke besim, e di... — foli djali, — por në damarët tanë, ne, të rinjtë, kemi gjakun tuaj, të gjyshërve, që kanë luftuar...

Cilja hapi sytë dhe shtrëngoi buzët. Vetullat iu mblodhën. Midis tyre u sajuan tri vija. Balli iu rruadh më shumë. Fjalët e të nipit i shkaktuan një farë dridhjeje përbrenda. Ai thithi dy herë llullën dhe tha:

— Zemra ma do që t'ju ketë mbetur jar i kulluar gjaku ynë. Gjakun tonë s'e digjte dot as flaka, s'e ngrinte dot as akulli...

— Ashtu ka mbetur, gjysh, jar i kulluar. Hiç mos të të hajë ai merak.

2

Kaluan tri ditë.

Nata kishte rënë me shumë yje.

Një flakëzë verdhoshe e kandilit mbi oxhak thyente errësirën që kishte pllakosur në sobë. Cilja po rrinte fillikat, këmbëkryq e i kërrusur në minder, me setrën krahëve, me llullën në gojë. Hija e tij e stërmadhe shtrihej mbi muret e zhveshura

Ishte fillikat me mendimet dhe shqetësimet e tij. Vegime i bëheshin përpara syve. Fishkëllima plumbash mbushnin ajrin, jataganë, farfurinin,

fustanella hidheshin shkrep më shkrep, thirrje të
llahtarisura ushtonin, koka priteshin e trupa shtri-
heshin, një flamur, me shkabë e me fjalët «Ja
vdekje, ja liri!», valëvitej. Ai ishte atje, në mes të
shkreptimave e të tymit, i gjatë e i shkathët, me
mëngët e gjera të këmishës gjer në bërryl, me dy
dhjetëshe turke në brez, me një thikë varur në
zinxhir anash, me një maliher të shkurtër në dorë,
Jepte urdhra e shtinte mbi asqerët, «O burra, bje-
runi! shfarosini!», thërriste.

Pastaj vegimet shuheshin dhe ndihej i qullur
në djersë e me gojë të shkumbosur. Errësirë i bë-
hej tani. Errësirë e dendur, Ai nuk shikonte asgjë.
Ndihej i prerë e i këputur. Kjo ia ngjethte mish-
të, ia kreshpëronte qimet, e tërbonte. Në veshë i
vinin fjalët e të nipit: «Bijtë e popullit jemi ne!». Dhe ai mbetej si i shushatur.

Kësaj radhe nuk dëgjoi kërr-kërret e shkallë-
ve nga këmbët e dikujt, që u ngjit. Nuk dëgjoi, më
vonë, as të trokiturat e forta në portën e shtëpisë.
Vetëm kur u shkundën kanatet prej rrobulli të vje-
tër, kur krisën e u hapën, atëherë ai u përmend,
u ngrit, mori kandilin në dorë dhe doli në pragun
e tremes.

Tre karabinierë u sulën mbi të dhe i shfrynë
fjalë të pakuptueshme. Njëri e shtyu me tytën e
revoles dhe hyri në sobë.

Si nuk gjetën njeri këtu, karabinierët bënë për
lart.

Cilja i ndoqi pas.

— Su, maskalcone!1) — klithi kreu i karabinie-
rëve.

---

1) Haj, maskara!

Në shtratin prej dërrase, mbuluar me një velenxë të dhirtë, ishte shtrirë nipi i Ciles. Ai kishte rënë në gjumë të thellë.

— Sbrigati, delinkuente!¹⁾ — lëshoi një britmë të çjerrë karabinieri.

Tytën e revoles me mulli ai e afroi te gryka e djalit, që flinte. Cilja ndjeu sikur një majë thike e mprehtë po i afrohej në zemër. Ai kërceu pranë kokës së djalit, afër marshallit. Ky ngriti fletën e velenxës me tytën e revoles.

— Mos! — thirri Cilja dhe me gishtërinjtë e tij eshtakë mbërtheu kyçin e dorës leshtore të marshallit. E shtrëngoi fort, sa tjetri bërtiti:

— Ah! via,²⁾ — dhe ktheu revolen drejt kraharorit të Ciles.

Por ky nuk ia lëshoi, dorën; ia shtrëngoi më fort.

— Nuk lëviz, jo! Jam në shtëpinë time! Qërohuni që këtej! — kundërshtoi Cilja.

Karabinierët e nxorën jashtë.

Në këtë kohë djaloshi ishte zgjuar dhe kishte qëndruar ulur në shtrat. Marshalli e zuri për supi dhe e tërhoqi.

— Ç'doni prej meje?! — tha djaloshi.

Tjetri nxori nga kutia, varur krahaqafë, një palë pranga dhe deshi t'ia shkonte djaloshit duarve. Ai iu shmang dhe u hodh nga shtrati. Iu sul karabinieri tjetër. —

— Me ç'të drejtë më arrestoni?! — thirri djaloshi.

— Smetila!³⁾ — iu kanos marshalli.

---

1) Tundu, kriminel! 2) Ah! Ik! 3) Pusho!

E shtynë nëpër shkallë dhe u nisën me ngut.
— Ku e shpini djalin? Ku e shpini? — vra-
poi pas tyre Cilja.

Kandili iu shua, por ai e mbajti ashtu në dorë,
të ngritur, duke e tundur me ritmin e fjalëve të
ashpra, që shqiptonte kundër karabinierëve.

— Lëreni djalin, katila! Gjakësorë, lëshomani
djalin!... vazhdonte të thërriste.

Ai nuk iu nda atyre, i ndoqi, ashtu në çorape,
siç ishte, ndonëse ata ktheheshin, i skërmitnin dhë-
mbët dhe e shanin.

Djalin e futën në atë dyqanin e vogël të fshatit,
të cilin e kishin shndërruar në karabinieri. Cilja u
turr mbi derën që përplasën ata dhe filloi të godasë
mbi të me grushtin e tij tërë nyje, duke bërtitur:

— Bij bushtrash, lëshojeni djalin!

Koka e tij kishte marrë zjarr dhe ai donte t'u
hidhej atyre në grykë, t'i mbyste me ato duart e
tij, në të cilat ndiente se kishte ende aq fuqi.

Dera u hap rrëmbimthi dhe gjëmoi ulërima e
marshallit:

— Vatene, porko dio!¹⁾

Ai i këputi një shqelm Ciles mu në bark
krejt papritmas. Cilja ra në kurriz. Kandili i shuar
i iku nga dora dhe u rrokullis në vijën e ujit, që
rridhte poshtë.

Nuk po mblidhte dot veten. Barku i therte.
Shpatullat i ishin vrarë keq në gurë. Mbeti një
copë herë pa lëvizur. Pastaj, ngadalë, duke duruar
dhembjet e trupit, u ngrit ndenjtur dhe u mblodh
kruspull. Që nga dyqani vinin zëra e fjalë të pa-

1) Qërohu, derro perëndi!

kuptueshme. Ai ndiente në ata zëra një tërbim e një kanosje. E kuptonte se ç'mund të ndodhte me të nipin.

3

Në atë qelinë e karabinierisë, që ishte zyrë e burg, djali po dergjej në dysheme. Bluzën e leshtë ngjyrë vishnjë ia kishin hequr. Këmishë me vija i ishte grisur dhe lyer me vurrata gjaku. Sytë i ishin buhavitur e mavijosur. Në vrimat e hundës dhe rreth gojës gjaku i ishte mpiksur. Në mollëzat e faqeve dhe në nofulla i shquheshin qukat, që kishin lënë gozhdët e këpucëve të marshallit.

Për të dytën herë ai i kishte humbur ndjenjat e kishte rënë në krahun e djathtë. Karabinierët e kishin kthyer në kurriz dhe ai kishte mbetur me krahët të hapur. I kishin hedhur një kanë ujë në fytyrë; ai kishte përpëlitur sytë, por nuk ishte përmendur.

— Akua¹⁾, — u tha marshalli karabinierëve.

Një kanë tjetër u derdh në fytyrën dhe në krahorin e zbuluar të djaloshit, i cili rënkoi dhe lëvizti kokën. Pastaj hapi sytë. Vështrimi i tretur i mbeti i mbërthyer në tavan. Marshalli iu afrua, e zuri për supi, i ngriti kurmin dhe e mbështeti në mur.

— Trego, se ndryshe të mora shpirtin!

— Nuk kam ç'të them.

— Kush i hodhi traktet komuniste në kampin e ushtrisë?

— Nuk e di.

---

1) Ujë.

— Njëri nga ata je ti, Pirro Graba! — kërciti dhëmbët marshalli dhe afroi fytyrën e tij të zeshkët. — Trego shokët! Trego ku i morët traktet!

— Kot e keni. Nuk di gjë.

— Do të të torturoj!

— Këtë ke bërë gjer tani.

— Do të të vras!

— Edhe këtë mund ta bësh. — Dhe një përqeshje u vizatua mbi buzët e djaloshit.

Marshalli u tërbua dhe u bë dyllë në fytyrë. Ndezi një cigare dhe u dha shenjë karabinierëve. Këta i zunë krahët djalit, kurse marshalli u ul në bisht, i shqeu këmishën dhe hapi me shumë kraharorin e tij, mbi të cilin drejtoi e nguli majën e ndezur të cigares. Djalit iu tkurr fytyra dhe iu mblodhën buzët. Marshalli vazhdoi punën e tij. Maja e cigares kaloi mbi eshtrën e sipërme të kraharorit pastaj në gropëzën e tij dhe u fut nën sqetullat. Të djegurat mbuluan trupin e djalit, të cilit i ranë djersë në fytyrë. Ai shtrëngoi nofullat dhe shqiptoi:

— Ju jeni bisha! Por do t'i paguani, do t'i paguani të gjitha!...

*
*   *
*

Mesi i natës kishte kaluar. Në fshat kishin filluar të këndonin gjelat.

Pirro Graba ngriti ngadalë kapakët e syve dhe vështrroi rreth e qark. Ishte aty, në kthinën e karabinierisë. Duart i kishte në pranga. Nuk po e torturonin më. Por mund të fillonin prapë. Goja e tij nuk kishte thënë gjë. Këtë e dinte mirë. Dhe

kjo e qetësonte, duke i duruar ato të çara, ato të djegura, ato të sëmbuara, që i përshkonin gjithë trupin.

Mbylli sytë. Traktet i shpërndanë ashtu si duhej. Aksioni ishte kryer. Shokët e tjerë ishin shëndoshë e mirë... Kjo kishte rëndësi. Ai vetë do të qëndronte. Kishte fuqi të përballonte çdo mundim.

Ndjeu një lehtësim në vetvete. Vështroi edhe një herë rrotull, nëpër kthinë. Llamba me vajguri po vazhdonte të lëshonte një dritë kaltëroshe. Pranë saj, mbi tryezë, karabinieri kishte vënë duart e kishte mbështetur kokën mbi to. Djali e kundroi dhe mbajti vesh. Një frymëmarrje me fshkëllimë të mbytur dilte nga buzët e karabinierit. Ai po flinte. Djaloshi përgjoi çaste të tëra. Donte edhe dy orë të gdhijej. Sapo vagëllonte drita, në këto ditë të motit të mirë fshatarët nxirrnin gjënë e gjallë për kullotë, se plevicat u ishin zbrazur. E nxirrnin dhe e futnin herët, e ruanin nga ushtria, që ishte brigjeve. Ai mendoi se agimi i ditës së re do të ishte më i rëndë për të. Lëvizti duart; ndjeu hekurat, që i shkaktuan dhembje në kyçe. Bëri të ngrihej. I therën brinjët dhe ijet. Por i dha vetes dhe u ndodh në këmbë. U çapit. Një çast iu morën mendtë. Qëndroi dhe u mbajt pas tryezës. Atëherë karabinieri ngriti kokën dhe e mbajti pezull, që të përmendej. Pastaj vështroi djalin dhe thirri:

— Fermi!¹⁾

Por djaloshi, me duart e lidhura, rrëmbeu llambën e nderur dhe në çast e hodhi mbi fytyrën e karabinierit. Ky klithi e ra poshtë. Pranë kokës

---

1) Qëndroi

së tij dyshemeja mori flakë, gjuhëzat e saj u përhapën mbi karabinierin.

Djali hapi derën dhe doli në rrugë.

Ajri i freskët i përkëdheli fytyrën, Mori frymë thellë dhe ndjeu freski në mushkëri dhe në gjithë trupin. Po i vinin fuqitë, po përtërihej. Shpejtoi hapin dhe ktheu në dy qoshe.

Që poshtë u dëgjuan pushkë. Një, dy, tri, të shtëna përshkuan hapësirën. Pushkët zbrazeshin pa drejtim të caktuar, sa për alarm, sepse qe natë dhe karabinierët ende nuk po kuptonin qartë se ç'kishte ndodhur. Djaloshi nxitoi. Ja, shtëpia e Bojkove ishte aty, disa hapa pranë. Atje kishte një strehim të fshehtë, që e kishin sajuar djemtë. Edhe pak, edhe pak... Porta u hap! Zisi! Pas tij, gjyshi!

— Pirro! — thirri ky dhe vrapoi drejt të nipit.

Të shtënat e karabinierëve fashistë u shtuan. Fërshëllimat e plumbave çanin ajrin nëpër natë. Flakët e dyqanit që po digjej çanin errësirën e dendur. Tani karabinierët e kuptuan qartë se ç'kishte ndodhur dhe u lëshuan si të tërbuar nëpër rrugët e fshatit, të kapnin djalin e arratisur.

Gjyshi dhe Zisi, djali i madh i Bojkove, e morën Pirron dhe e futën brenda në strehimin e fshehtë.

Kapedan Cilja, pasi e pat mbledhur veten nga goditja e marshallit të karabinierisë, pat shkuar te Bojkot dhe ua kishte thënë të gjitha. Djemtë e Bojkove dhe të rinj të tjerë të fshatit me kapedan Cilen në krye, në kohën që krisën armët e para të karabinierëve, ishin duke bërë planet se si do t'ua rrëmbenin fashistëve Pirron nga duart.

Kur qenë futur përsëri në strehimin e fshehtë,

Pirroja i tha kapedan Ciles, duke duruar me të gjitha forcat dhembjet e torturave që i patën bërë pushtuesit:

— Gjysh... A ke besim te ne të rinjtë?...

Duart e tij në pranga ishin enjtur nga përpjekjet për t'i këputur.

Kapedan Cilja vuri pëllëmbët e ashpra mbi plagët e të nipit, pastaj afroi buzët dhe i puthi.

— Ti je gjaku im, gjaku i kapedan Ciles! — tha dhe mezi përmbajti një dridhje të zërit të tij.

Karabinierët vazhdonin të shtinin me pushkë e të klithnin, ndërsa andej ku ishte strofulla e tyre po vinte një tym i zi, të cilin e frynte era e lindjes. Pas karabinierëve u bë alarm i madh edhe në çadrat e ushtarëve fashistë që kishin zënë vend në fshat. U zbrazën aq pushkë e mitraloza, sa thua se po bëhej një betejë e vërtetë.

Fshati u gdhi i rrethuar dhe që në mëngjes filloi kontroll i rreptë. Asgjë nuk u gjend.

Kapedan Ciles ia dogjën shtëpinë, plevicën e gjithë ç'kishte.

Një javë më vonë, në një natë të errët, kapedan Cilja mori kazmën, së cilës i pat bërë bisht të ri, mori të nipin, Zisin dhe dy djem të tjerë, nga të Bojkove dhe me kazma në duar i shpuri atje ku kishte pasur plevicën. Shpërndau hirin me këmbë në një qoshe dhe u tha të rinjve:

— Gërmoni këtu! o djem!

Djemtë gërmonin, ndërsa kapedani hiqte dheun me lopatë me kujdes.

Ata zbuluan një arkë të gjatë të veshur me llamarinë. E zunë nga dy dorëza heçuri dhe e nxorën nga dheu. Kapedani zbërtheu llamarinën

dhe dërrasat, çmbështolli pëlhurët e vajosura dhe nxori pesë pushkë. Katër i mbështeti pas murit, kurse një malisher të shkurtër e mbajti në dorë.

— Merrini! — u tha të nipit, Zisit e dy vëllezërve të Zisit. I kisha ruajtur për një ditë të tillë. E dija që do të vinte kjo ditë dhe që do të dilnin përsëri komitë maleve. Më shkruani edhe mua në defterin tuaj. Kapedanllëkun po jua lë juve, e keni hak. Unë do t'ju ndjek pas. Ky malisher nuk më ka turpëruar kurrë.

NJË GRUA E LAGJES SË VJETËR

Vana hyri në sallën përdhese e të gjatë të fabrikës së trikove me një drithërimë në kraharor. A do të ishte edhe ajo midis punëtoreve që do të pushoheshin nga puna?

Hajroja erdhi pa filluar mirë dita e punës në fabrikë, duke hequr zvarë këmbën e majtë, e cila nuk i thyhej në gju. Dorën e djathtë, si e kishte zakon, e mbante në xhepin e pantallonave, kurse në buzët e holla të zgjatura po fërshëllente, me një shushurimë, që sapo ndihej, melodinë e një kënge të re italiane.

Qëndroi në mes të sallës, hodhi një vështrim mbi të gjitha punëtorët dhe foli me atë zërin e tij të çjerrë.

— Siç ju paralajmërova, dita sot... Të mos kemi llafe... Ti, ti, ti... dhe ti, Vanë... Dëgjuat? Sonte do t'i lajmë hesapet.

Vanës iu duk sikur i ranë me thikë. Por i mblodhi fuqitë dhe iu drejtua afendikoit, kur ai po matej të ikte.

— Zoti Hajro, po na hedh në mes të katër rrugëve! Nga t'ia mbajmë?!

Ai vështroi gruan me sytë e tij të gjelbër, ngriti supet dhe u zgërdhi.

— Jua thashë me kohë! S'kam se ç'bëj! S'më vjen mirë, por... forca maxhore...

Dhe afendikoi u largua, duke zvarritur këmbën e me një rën dorë në xhep.

Vana me shoqet dolën në rrugën e ftohtë. Kalldrëmi kishte zënë një cipë të hollë akulli. Shkurti ishte me ngrica ato ditët e para.

Afër fabrikës ato hasën një patrullë karabinierësh, të cilët i vështroan me vëmendje dhe i ndoqën me sy gjersa kaluan qoshen.

— Qeni! Na hodhi si plehrat! — tha njëra.

Tjetra iu kthye Vanës:

— Si të tha në mëngjes? «S'më vjen mirë... forca maxhore...»

Vanës iu kujtuan fjalët që i pat thënë i shoqi: «Është një dhëlpër ai... Na shtrydhnin mirë e mirë, pastaj na flakin në të katër udhët».

— Me djersën tonë i ka vënë të gjitha, — foli përsëri gruaja e parë.

— Me gjakun tonë, thuaj më mirë, — iu përgjigj Vana.

Dhe përsëri ajo kujtoi të shoqin, shqetësimet e ditëve pa punë, mundimet e tij për të nxjerrë kafshatën e gojës, demonstratën e bukës që ishte bërë në qytet, xhandarët, burgosjen dhe sfilatjet e burrit... vdekjen, që i erdhi mbas pak kohe, nga ato që kishte hequr...

Vana hyri në shtëpi me një buçimë në kokë. Ajo nuk e vuri re Dritën, që bashkë me të dy fëmijët ishte ulur në një anë të minderit.

— Vanë, si u ngryste? — i foli ajo.

— O! S'të pashë fare. S'e kisha mendjen...

— tha Vana mbasi u përqëndrua, dhe, sytë e saj të zinj e të mëdhenj u kthjelluan, kur pa vajzën.

— Ç'ke kështu? Sikur s'je mirë...

Vana i tregoi kushërirës hallin e saj. Drita mblodhi vetullat gështenjë dhe heshti.

— Mbaje veten, — i dha zemër Drita, duke parë fytyrën e Vanës të rrudhur nga hidhërimi.

— Nuk do të vdesësh, jo! Njëri për tjetrin jemi.

— Pastaj u mëshoi më fort fjalëve: I poshtri! Prej njerëzve si ai çdo gjë mund të presësh...

Fëmijët po hapnin sytë si të hutuar. Drita e hoqi Vanën në sobën tjetër të shtëpisë.

Gruaja ndjeu se vajza kishte diçka për t'i thënë. Kohët e fundit Drita kishte zënë t'i vinte më shpesh në shtëpi.

— Po nxitoj, Vanë, se po afron ora e ndalim-qarkullimit. Erdha të të them një gjë. E di që do të më kuptosh. Kam besim se do ta mbarosh këtë punë...

— Fol! Çfarë punë?... — pyeti ajo kuresh-tare.

— Kemi një shok... Një nga shokët tanë, — theksoi vajza. — Atë e ndjekin. Ne duhet ta ruajmë. Në shtëpinë ku ka ndenjtur gjer tani kanë zënë të vërtiten grerat.¹⁾ Nuk ka siguri. Menduam ta sjellim këtu. Ti nuk ke shumë hyrje-dalje.

— S'kam fare pothua... — e ndërpreu Vana.

— Shtëpia është mënjanë, mendja s'u vete... Si thua?

Vana pohoi me kokë.

— Të kuptoj, — i tha Dritës. — Le të vijë...

---

1) Kështu ishin mbiquajtur spiunët e fashizmit.

Vajza i hodhi krahun:

— Atij i pëlqen të vijë në shtëpinë tënde. Ka njohur Tenin. Kanë qenë bashkë në shoqërinë e punëtorëve. Më ka folur për të.

Fytyra e hequr e Vanës u gjallërua. Tiparet e saj të rregullta sikur lëvizën. Ajo psherëtiu dhe pyeti:

— Kush është?

— Do ta marrësh vesh. — Dhe Drita e ktheu bisedën gjetkë. — Shtëpia jote ka disa anë të mira. Në rast nevojë mund të kapërcesh nga një avlli në tjetrën dhe të dalësh tutje.

— Po.

— Duhet të çlirohemi nga fashistët dhe nga Hajrot. Mjaft na shtypën!

Sytë ngjyrë lajthie të Dritës kundronin fytyrën e menduar të gruas.

— U vonova... — tha vajza dhe u ngrit. — Duhet kujdes, Vanë, e kupton. Të mos dyshojë njeri... Vjollcën do ta marr ca kohë nga ne; është e vogël, dhe kushedi... Ajo vjen me mua.

— Të ngjitet shumë.

— Ili është ndryshe...

— Atij nuk ia kam frikën, — miratoi gruaja. — Ai nuk nxjerr fjalë jashtë.

Drita e puthi Vanën dhe iku me nxitim.

2

Gjatë ditës Vana bëri rregullime në sobën ku do të priste njeriun që do t'i sillte Drita. Vajti bleu ca sheqer e pak kafe të bluar, të cilën e për-

zieu me elb të pjekur. U mundua të përfytyronte atë që do të vinte. Kujtoi të gjithë shokët e të shoqit. Kush të ishte vallë? Jo kushdo, por një njeri me rëndësi, të cilin e ndiqte qeveria.

Si vështroi që sobën e kishte pastruar e rregulluar mirë, me të zënë dita të thyhej, ajo doli në oborrin e shtëpisë. I ishte dukur se kishin trokitur, por jo, nuk kishte njeri. Hyri përsëri në sobë. U ul dhe mori të arnonte por pas pak u ngrit, shëshoi me dorë edhe një herë minderin, mbi të cilin kishte shtruar një batanije të pastër, vështroi përsëri se mos kishte mbetur ndonjë gjë në dyshe-me dhe filloi t'i përgatiste diçka djalit për të ngrënë, që pastaj ai të flinte më shpejt.

Djali ra për të fjetur. Çdo gjë në shtëpi e mbuloi qetësia. Dëgjoheshin vetëm sheshlat e Vanës, të cilat ajo i hiqte zvarrë.

Doli te porta. Qielli ishte i përhimë. Dëbora, që ditën kishte shkrire aty-këtu, tani kishte marrë përsëri të ngrirë. Vana pa një burrë të shkurtër, që vinte nga ana e poshtme, me duart në xhepat e palltos së vjetër dhe me një shapkë të rrasur gjer te veshët. Ishte Llambi, këpucari, që e kishte shtëpinë më lart. Kur kaloi përpara Vanës, ai e përshëndeti shkurt dhe iku me kokën të futur në supe.

Kaluan minuta të tëra që ajo po priste dhe ndiente zemrën që po i rrihte fort. Njeri nuk po dukej. Ktheu kokën poshtë e lart rrugicës. Askush. Një tis mjegulle po zbriste tani në rrugicën, që nga malet mbi qytetin. Qetësia e ftohtë, zbrazësira e bardhë, sikur e shqetësuan dhe e trembën Vanën. Dyshoi për ardhjen e tyre. T'u kishte ndodhur gjë? Një zbrazësirë ishte krijuar përbrenda saj.

Pas pak, kjo i kaloi. Ajo mendoi se kishte kohë ende gjer te ndalimqarkullimi.

Ndërsa po vështronte drejt rrugës kryesore të qytetit, nga sipër i erdhi në vesh kërcitja e dëborës. Ktheu kokën me kërshtëri e tronditje. Në qoshë, jo shumë larg, u duk një vajzë me një shall të bardhë në kokë. Vana nuk e njohu në fillim. Vetëm palloja e kaltër e vajzës i dha të kuptonte se cila ishte. Drita i bëri shenjë që të hynte brenda. Gruaja u hutua dhe nuk lëvizti. Nga qoshja doli një burrë me pallto kafe, me jakë të ngritur, me borsalinë dhe syze të zeza. Duart i kishte në xhepa. Vajza i bëri përsëri shenjë Vanës, e cila kësaj radhe hyri në oborr dhe kanatin e portës e la të hapur. Pas saj hynë Drita dhe ai. Drita e shtyu portën dhe i vuri hekurin.

— Mirëmbërëma, — foli ai me një zë të trashë.

— Mirëmbërëma, — tha shpejt e shpejt Vana dhe u priu. — Urdhëroni.

Hynë në tremen e ngushtë, pastaj kaluan në sobë.

Vana trazoi zjarrin e vatrës, rregulloi drutë që të merrnin flakë dhe tha:

— E kam ca të ftohtë sobën. Është nga veriu. Nuk ngrohet kollaj... Veç kjo dritare e jugut xheku sjell një afsh të ngrohtë... Po na bën kiamet!... Dimër i hidhur... Urdhëroni! Afrohuni te zjarri, — iu drejtua mikut.

Ky kishte hequr syzet, kapelën dhe pallton. Vana kundroi mirë fytyrën e tij me nofulla të mëdha, ballin e lartë, flokët e rrallë e të lëpirë, që po i rregullonte me dorë, hundën e tij të drejtë dhe ata sy gështenjë, që po qeshnin.

— Aa! nuk e kemi kështu, — foli ai. — Ne jemi të rrogozit... E? Si thua, Dritë? — iu kthye vajzës.

Kjo buzëqeshi. Fjalët e tij i pëlqyen Vanës. Asaj i kishte shkuar mendja se kushedi me cilin do të kishte të bënte. Ndofta ndonjëri nuk do të gjente rehatin dhe shërbimin e duhur në shtëpinë e saj, por ajo po shikonte se ky nuk ishte sqimatar. Ai ishte ulur pranë zjarrit, sikur të ishte në shtëpinë e tij.

— Vërtet, ca i egër ky dimri sivjet, — miratoi fjalët që kishte thënë Vana. Pastaj vazhdoi: — Kështu ka qenë dhe gjashtë vjet të shkuar. A të kujtohet?

Vanës i ra e papritur kjo. Përse ia kujtonte atë dimër? Vetvetishëm tha:

— Ka bërë, ka bërë edhe tjetër herë kështu ftohtë...:

— Nuk të bie ndër mend?

— Çfarë?

— Më paske harruar...

— Si?!

Atij i qeshën sytë përsëri.

— Nuk e kam të parën herë që po hyj në këtë shtëpi...

Vana mblodhi vetullat kalem, sikur po mblidhte tërë kujtimet e saj dhe filloi të hetonte çdo tipar të burrit që kishte përpara. Tjetri e kuptoi se ajo ishte shqetësuar për atë që nuk po zbulonte dot. Ndaj, me buzë në gaz, i tha:

— Ke të drejtë: erdha e ika si një hije. Nuk ndenja gjatë. Ti pak qëndrove me ne, sa na nxore rakinë dhe na poqe kafënë. Ka qenë pikërisht si tani, muaji shkurt. Kam ardhur një natë me Tenin, disa ditë përpara demonstratës... Kur u ngrita

për të ikur, ngulmove që të rrija për darkë, por unë kisha punë.

Vanës diçka po i kujtohej. Ishte dimër... Binte dëborë e imtë dhe frynte... Teni kishte ardhur... me një njeri... Po. Po ai kishte këto ti-pare... Veç, veç të këtij janë më të regjura... Koha i kishte ndryshuar...

— ... Në demonstratë ishim krah për krah me Tenin, kur na sulmuan xhandarët. Por na e paguan shtrenjtë qenat! I shkelëm me këmbë!

Vana po vërente vrangën e një plage të vjetër, që zbriste nga cepi i majtë i gojës së tij, gjer poshtë nofullës.

— ... Që atëherë nuk e pashë më Tenin. Më dënuan tre vjet burg. Dola si theu qafën Zogu. Hallet e jetës më hodhën andej-këndej... Tani, lufta...

— Lufta... — murmuriti Vana, e kredhur në kujtimet, mbresat dhe brengat e saj.

— Kjo është luftë e madhe, që s'e ka bërë ndonjëherë populli ynë. Dhe këtë luftë ne do ta fitojmë, se kemi Partinë.

Vana po dëgjonte, po i thithte ato fjalë, që dilnin të matura e kumbuese nga goja e mikut.

Kaluan në bisedë tjetër.

— Drita më tregoi se Hajroja të pushoi nga puna.

— Po, — shqiptoi me një fije zëri ajo.

— Hajroja dhe shokët e tij janë bërë ortakë të fashizmit, janë veglat e tij.

Ai heshti dhe vështrimi i mbeti një çast në fotografinë mbi mur. Në të njohu Tenin. Mendoi se nuk duhej të kishte dalë shumë vjet përpara demonstratës. Në krahun e tij ishte Vana, e fres-

kët, e pashme, me faqe të mbushura. Tani ajo kishte ndryshuar shumë. Rreth të dyzetave duhej të ishte, por e plakur. Hallet kishin qenë më të forta se vitet.

Vana u ngrit të shtronte darkën. Shtroi mbi tryezë një sofrabez të vjetër, por të pastër, pastaj solli pjatat dhe gotat e ujit.

Kur po hanin, mikut i vajtën sytë te dritarja nga jugu.

— Dritarja që bie nga fqinjët? — pyeti ai.

— Po, — u përgjigj Vana.

— Këtëj mundet... — tha Drita.

— Janë njerëz të mirë, — pohoi Vana. — Miha-
li punon furrxhi. Njerëz të këputur. Prej tyre s'ke-
mi frikë. Po ta dojë puna, avllia e tyre është e
ulët, hidhesh e del në rrugën matanë, te përroi...

3

— Besim, — i foli Vana burrit, që po rrinte i
mbështetur te minderi, — po vjen Drita.

Vajza hyri me hap të nxituar.

— Shpëtuam mirë mbrëmë, — tha ajo.

— Pse? — pyeti ai.

— Sapo kishim ikur me nga shtëpia, vajtën
karabinierët. S'lanë vend pa kontrolluar e pa për-
mbysur. Si nuk gjetën gjë, morën me vete xha
Lipen. E pyetën, e shtrënguan. «Ti, shtrig, mban
komunistë në shtëpi!», iu hakërruan. «Ku di unë
nga këto gjëra! — u thoshte xha Lipja. — Jam
plak njeri, kam vajtur në mykët. Lërmëni me
hallet që kam». Gjer në të gdhirë e munduan, e
kërcënuan. Por xha Lipja në të tijat. Panë ç'panë,
e lëshuan duke i bërtitur: «Thyej qafën! Po të

shtiem edhe një herë në dorë, ta dish se lëkurën do të të rrjepim! «Xha Lipja teshtiu një herë kinse, siç bën ai, dhe ia mbathi.

Besimi buzëqeshi, duke kujtuar xha Lipen dhe bëmat e tij hokatave. Pastaj u kthye nga Vana.

— Paskemi shpëtuar me kulaç pas brezi! Nga ti e kemi.

Vana doli. Besimi dhe Drita folën për punët e ditës.

— U shtyp thirrja? — pyeti ai.

Vajza i dha një kopje të traktit.

Ai e mori, i hodhi një sy dhe tha:

— Thirre Vanën.

Si hyri gruaja në sobë, Besimi filloi të lexonte me zë traktin. Ishte një thirrje e Partisë Komuniste.

Duke dëgjuar, Dritës i vente mendja te mbledhja e pasditës, te letra dhe boja, që duheshin siguruar për të nesërmen... Kurse Vana, sy e veshë i kishte mbërthyer te buzët e burrit dhe tundte kokën lehtë. Ajo sikur po i thoshte: «Mirë e ke, bukur po lexon». Dhe në mendje bluante ç'i kishite thënë dikur i shoqi për një Parti, për «mëmën e punëtorëve dhe të fshatarëve». Kjo Parti do t'i shpëtonte, do t'i çlironte, do t'u jepte bukën, do t'u hapte sytë... Parti Komuniste e kishte quajtur.

Dhe Besimi përfundoi me këto fjalë: *Ndaj na duhet Partia Komuniste...*

Pastaj ai pyeti:

— Ç'thua, Vanë? Partia na bën thirrje të luftojmë, se kështu do të çlirohemi.

— Këto më thoshte edhe ai... — foli mendueshëm gruaja. — Ai shpresonte se do të ndryshohej bota...

— Do të ndryshohet, po! — theksoi Besimi.
— Si do të bëhet?
— Fashistët do t'i shporrim! Bejlerët dhe afendikonjtë nuk do t'i lëmë të na pinë gjakun...
— Kush nuk do t'i lërë?
— Ne, populli. Qeveria do të jetë e popullit, jo e atyre shushunjave, siç ka qenë gjer tani.

Vana po e shikonte pa folur. Ato fjalë i pëlqenin, por i dukeshin ëndërr...

...Ora kaloi nga njëshi, dhe Besimi u ngrit për të dalë. Mbledhjen e kishte më dy; shtëpia ndodhej në cepin e qytetit, rrëzë kodrës. Veshi pallton, revolverit i futi fishekun në gojë dhe preku me dorë granatën që kishte në xhepin e majtë. Pastaj vuri borsalinën dhe syzet. Drita ishte gati. Doli te porta, vështroi poshtë e lart dhe, kur pa se nuk kishte njeri, i bëri me kokë Besimit që të nisej pas saj. Që nga pragu i tremes Vana i ndoqi ata me një shqetësim të lehtë në zemër. Ajo nxitoi drejt portës, u sigurua që ishin larguar, mbylli kanatin dhe u kthye në sobë, ku i biri po bënte detyrat e shkollës. I shpjegoi djalit se do të shkonte gjer në shtëpinë e tregtarit për të marrë përgjigjen nëse do ta pranonin si shërbyese apo jo. Ajo hodhi shallin në kokë dhe i tha se nuk do të vonohej.

Përshkoi rrugicën e saj me hapa të shpejtë, arriti në sheshin e qytetit dhe, kur po matej të kapërcente rrugën e madhe, i doli përballë zoti Hajro.

— E paske marrë me grysh, moj Vanë! — ngërdheshi buzët ai.

Vana e pa vëngër.

— Po nxitoj për bukën e fëmijëve, — i foli ajo me urrejtje. — Zotrote na le gisht...

— Hi, hi, hi! — qeshi dhe u shëmtua më keq zoti Hajro.

Vana deshi ta pështynte në fytyrë, por ai u largua duke hequr zvarrë këmbën e thatë.

Gruaja shtrëngoi shallin nën mjekër, u fut në rrugën e shtëpisë së tregtarit dhe arriti përpara portës së saj. Si trokiti, një vajzë shtatmesatare, me dylbenë të bardhë në kokë, me një palë sy larushë, hapi portën dhe pyeti:

— Si e ke punën?

— Ka njeri?...?

— Cilin kërkon?

— Zonjën...

— Nuk është.

— Kush ndodhet brenda?

— Vetëm çupa e madhe.

Vajza po shikonte si e mërzhitur, sikur donte t'i thoshte: «Ke gjë tjetër apo ta mbyll portën? Se kam punë».

— Ti këtu je?... — i tha Vana e menduar.

— Këtu.

— Të kanë pajtuar?

— Po.

— Që kur?

— Dy ditë kam...

Vana heshti. E mori vesh se ku kishte përfunduar kërkesa e saj.

— Mirë, — foli ajo dhe u nis.

— T'i them gjë zonjës? — pyeti vajza.

— S'është nevoja, — iu përgjigj Vana.

Orët e pasditës iu dukën shumë të gjata e të rënda. Ajo shikonte djalin dhe ndiente dhembje. Lehtësohej disi, kur mendonte se e bija po kalonte mirë në shtëpinë e Dritës. Megjithatë thoshte me vete: «Ua bëra bela. Se mos ia kanë vaktin dhe ata... I ati një copë marangoz është. I vëllai, sot me punë, nesër e pushojnë. Ajo po nuk punon...». Si do t'ia bënte hallit më vonë? Në shtëpinë e tregtarit nuk doli gjë. Edhe tregtarët e tjerë kërkonin të merrnin vajza të reja...

Po ngrysej. Gruaja mendoi se Besimi dhe Drita duhej të ktheheshin. Ajo doli te porta dhe qëndroi në pritje. Nja dy vetë po zbritnin, një po ngjitej. Moti ishte i kthjellët dhe i ftohtë. Vana u mbështet pas portës së brejtur nga koha dhe krimbi. Në qoshen e sipërme u duk një grua e shkurtër, trashaluce, me një tepsi në duar.

— Ç'paske bërë kështu, moj Dhonë? — e pyeti Vana, kur ajo u afrua.

— Një pispili, të mbledh fëmijët... S'kisha me se ta piqja. E shpura në furrë. Ti, ç'bëshesh? S'të kam parë. Ja, erdha, sa të fut tepsinë... — tha gruaja dhe hyri në shtëpinë fqinje. Pas pak ajo doli duke lidhur në majë të kokës dy cepat e shamisë.

— Po ku ke qenë, moj? — i tha Vanës. — Si nuk je dukur?

— S'kam pasur mend në kokë... ti e di... — u përgjigj tjetra.

— Ç'bëre?

— Asgjë.

— Oi! Ta qajmë hallin. Jemi në kohë të ze-

za, moj motër! Gdhihemi e ngrysemi dhe themi: Si do t'ia bëjmë?... — Dhona pa rreth e rrotull dhe uli zërin: — Të kanë hedhur nga ato?

— Çfarë?

— Nga ato letrat... si u thonë... komunikata...

— Jo.

— Neve na hodhën të premtën dhe dje. I gjeta në oborr. Ndaj të ngrysur, se përse kisha vajtur në ashef, kur më zuri syri një fletë. Ç'të jetë kjo, mendova. Ia shpura Mistos, brenda. Ai, sapo e pa, e kuptoi. E fshiu, se ishte lagur ca nga dëbora dhe ma këndoi. Dje gjeta një me dy fletë. Kur e mora, se si më erdhi. M'u kujtuan ato fjalët që më kishte kënduar më parë Mistoja. *Mos ia dorëzo armikut*, dhe m'u duk sikur më përgjonte ndonjë nga ata turizinjtë. Isha prapa portës. E shtyva atë, që të sigurohesha. Porta ishte e mbyllur. I vura hekurin. Komunikatën e futa në gji që t'ia jepja Mistos, se më ka porositur t'ia ruaj.

Dhona po fliste me gjysmë zëri, por shkoqur. Sytë e errët i lëviznin si dy sovajka dhe e tregonin grua të shkathët, ndonëse i kishte mbushur të pesëdhjetat.

Ajo vazhdoi:

— Kanë dalë djemtë malit... Do të bëhet luftë e madhe.

— Do të bëhet... Në luftë jemi... — pohoi Vana.

— More vesh gjë?

— Çfarë?

— Djalin e Sofisë, e di ti, të asaj, moj, që ka ndenjur aty sipër, në shtëpinë e Perovicës... Sofia, de, e Rrapit...

— Po, po, — tha Vana. — E di. Si u bë?

— Djalin e saj, atë të mesmin, ia morën njëditëzaj në burg.

— Ç'thua, moj?! —

— Por iku që atë natë nga çatia dhe nuk e zunë dot. Shkoi malit.

— Popullit i ka ardhur shpirti në majë të hundës... — theksoi Vana.

Dy gra të tjera, njëra e moshuar, tjetra e re, duke ardhur së poshtmi, u ndalën. Fytyrat e tyre tregonin se diçka u kishte ndodhur. Plaka dukej më e shqetësuar.

— Ç'keni kështu?! — i pyeti Dhona.

— Na rrethuan atje, në pazar...

— Kush, moj Nastë?

— Ata, flamëmëdhenjtë!

— Pse?

— Kush u nxori sytë!... Rrethuan gjysmën e pazarit. Se kë ndiqnin. Popo zunë të shtinin... Njerëzia s'dinin nga t'ia mbanin. Ne të dyja deshëm të futeshim në një dyqan. Mirëpo, do ti, ai maskarai, që shet manifaturë atje në pazarin e pulave, s'na qasi brenda! Unji qepenat dhe na thirri: Jo, jo, mos hyni! S'kam ndër mend të gjej belanë për ju!, dhe na shtyu. Yt, qërohu, i pacipë, ia ktheva unë. S'ke turp të turpërohesh! Dy gra jemi, dhe na lë jashtë! Ai mbylli qepenat mirë e mirë dhe u klyçit. Nga të venim? Unë e humba. Po kjo e mblo dhi mendjen, — tha Nasta, duke treguar me kokë shoqen e saj, që ishte rreth të tridhjetepesave, me fytyrë lëkurëbutë e të pastër, me flokë të pilluar e të ndarë në mes, veshur me një pallto ngjyrë bari.

— E hoqa Nastën, — foli gruaja e re, — dhe hymë në një berberhanë. Qëndruam atje gjersa u prish rrethimi.

— Morët vesh gjë? — pyeti Dhona.

— I kishin rënë pas një komunisti, thoshin. Më shumë nuk morëm vesh...

Vanës i shkoi mendja te Besimi dhe te Drita. Po bëhej vonë. Ata duhej të ktheheshin. Cili të ishte ai që ndiqnin? — u shqetësua gruaja.

Ajo nuk deshi që gratë të vinin re shqetësimin e saj.

— U ftoh shumë! — tha dhe shtrëngoi shallin kraheve. — Vajti ora... A futemi brenda, mos na dalë ndonjë karabinier.

Gratë u ndanë.

Vana hyri në oborrin e saj, por portën e la gjysmë të hapur. Mendjen e kishte tek ata. Fjalët e grave po i ndillnin dyshime. Filloi të vërtitej nëpër oborr, duke mbajtur vesh për lëvizjet në rrugë. Por nuk ndihej gjë. Qetësia sikur po ia ndrydhte shpirtin. U dëgjuan këmbë. Dikush po vraponte. Të ishin ata? Jo. Këmbët kaluan me shpejtësi para portës dhe u tretën tutje. Vanës iu shtua shqetësimi. U afrua te porta dhe nxori kryet jashtë. Asnjeri. Ajo mendoi se ishte më mirë të largohej. E shtyu përsëri kanatin e portës.

Sapo kishte hedhur tre hapa, dëgjoi një kërcëllimë dhe u kthye vrullthi. Ndjeu një drithërimë që i kaloi nëpër trup. Ishin ata, Besimi dhe Drita.

— Ç'u bëtë? Më shtitë në merak, — u foli ajo me një farë qortimi.

Besimi buzëqeshi dhe i vuri dorën mbi sup.

— Nuk ka gjë, — tha ai me zërin e tij të trashë, në të cilin kishte diçka bindëse e qetësuese. — Fashistët na kycin që me pulat, nuk na lënë kohë të mbarojmë punë... Kështu që nuk do t'i lemë të na hanë asnjë minutë nga ajo që na takon. Të tje-

rat do t'ua shkruajmë në defterin e hesapeve, që kemi me ta...

Vana mori frymë thellë.

— U bëra merak, se më treguan që në pazar ndiqnin një komunist...

— Kush të tha? — pyeti vajza.

— Dy gra që kishin qenë atje.

Besimi dhe Drita u panë sy ndër sy.

—... Ndofta s'është gjë... Fashistëve u ka hyrë lepuri në bark dhe kanë frikë edhe nga hija e tyre... Sidoqoftë, duhet parë... — iu drejtua ai vajzës.

— Po shkoj... — u përgjigj Drita.

— Prit, moj çupë, të marrësh një të ngrohtë... — u hodh Vana. — Afrohu te zjarri, — i foli ajo Besimit. — Hiqi këpucët dhe theki këmbët. Do t'i kesh qullë, më duket...

— S'kam ngrirë, jo, — kundërshtoi ai.

— Po, po, e shikoj nga hunda, që të është bërë spec i kuq... — ia priti ajo.

— Oj, na paskan tradhtuar hundët! — qeshi Besimi.

Kur Drita u largua, ai u zbath dhe u sheshua te minderi, pranë gllanikut.

Ai e pyeti Vanën nëse kishte vajtur në shtëpinë e tregtarit. Ajo i shpjegoi si qëndronte puna.

—... Doemos... — foli ai nëpër dhëmbë. — Marrin vajza të reja... Kur u moshohen ato, i zëvendësojnë me të tjera...

— Të kanë në dorë dhe bëjnë si u do qejfi... Kur të jetë qeveria e popullit, siç thua ti dhe siç më thoshte im shoq... atëherë do të na qeshë buza...

— Po, Vanë, atëherë do të na mbarojnë hallët, — theksoi ai.

Pas një pushimi, gruaja shtoi:

— Pa le, më doli përpara dhe ai, këmbëthari, Hajroja. Deshi të bënte hallatkë. Por ia preva shkurt. Më erdhi t'i hidhja një gëlbazë në surrat...

— Është shumë i poshtër, — tha Besimi. — Është lidhur këmbë e kokë me federalin; është bërë spiun.

4

Drita ishte një ndërlidhëse e përditshme e Besimit. Merrte porositë e tij, i shpinte aty ku duhej, kthente përgjigjet, çonte dorëshkrimet në teknikë, sillte kopje të buletineve, trakteve dhe shtypshkrimeve të tjera. Printe në rrugë, kur ai shkonte në mbledhje e kthehej në bazë. Detyra e vajzës ishte e rëndësishme dhe e vështirë. Vana e shikonte dhe e kuptonte se me sa saktësi, guxim e shkathtësi e kryente ajo këtë detyrë. Ndaj, tani e adhuronte edhe më shumë. Guximi i vajzës i jepte edhe kësaj guxim. Puna e saj e nxiste të bënte diçka, se i dukej sikur po rrinte e po bënte sehir të tjerët. Ajo e kërkoi dhe e gjeti rastin që të mos qëndronte duarkryq, po që të jepte edhe ajo ndihmën e saj në punën e atyre.

Një pasdite, kur Drita solli buletin, ajo iu drejtua Besimit:

— Më thoshte Dhona se këto ditë nuk kanë hedhur komunikata në rrugën tonë, siç kanë hedhur në rrugët e tjera.

Besimi rrudhi ballin.

— Ka të drejtë, — foli ai i menduar. Pastaj, sikur lidhi fillin e një bisede të mëparshme, iu kthye

Dritës: — Nuk duhet lënë as kjo copë rrugë. Fjala e Partisë, jehona e luftës duhet të përhapen kudo.

Drita nuk foli.

Fjalët e tij dhe heshtja e saj e vunë në mendime Vanën. «Ndofta ata ruhen të lëvizin kësaj ane, që të mos bjerë në sy shtëpia...»

— Fqinjët duan të dinë çfarë shkruajnë traktet... — shpjegoi gruaja.

Besimi e vështroi një copë herë, sikur po zbulonte diçka të re në sytë e saj.

— Dinë të lexojnë të gjitha? — pyeti ai.

— Jo, po i lexojmë bashkë. Edhe unë mund t'ua lexoj...

Besimi përsëri u mendua, pastaj i tha Dritës:

— S'e ka keq Vana... Sill dy - tri kopje nga çdo buletin. Ua lexon e ua shpërndan vetë kjo.

— Posi, e bëj unë këtë punë! — i ndriti fytyra Vanës.

... Buletinin e parë, që solli të nesërmen vajza, Vana ia shpuri dhe ia lexoi Dhonës. Kur erdhi Gaqi, e lexoi edhe ai. Pastaj Dhona e futi letrën në gji dhe ia shpuri Pavlinës. Kjo punë u bë e përditshme. Në qoftë se shkonte vonë e vinte koha e ndalimit të qarkullimit, apo kur në rrugë kishte ndonjë lëvizje të dyshimtë, Vana, mbasi e lexonte buletin, mbështillte në të një gur dhe, përmbi avllinë që i ndante, ia hidhte Dhonës në oborr. Fqinja, që ishte në përgjim, e merrte, e lexonte dhe me të njëjtën mënyrë ia kalonte fqinjës tjetër. Herë-herë, në shtëpinë e Dhonës ose në atë të Pavlinës, Vana dhe shoqet e saj mblidheshin e bisedonin për ato që flisnin buletinet ose për ngjarjet e ditës në qytet.

Një mbrëmje Besimi i tha Vanës se do t'i vinin dy shokë. Tashmë ajo ishte mësuar me këta miq, që vinin e takoheshin me Besimin. Zakonisht ata nuk qëndronin gjatë, por kishte qëlluar edhe ta kalonin natën me të. Vana ruante dhe i priste te porta. Në qoftë se ndodhte të vinin papritur, trokitnin me dorezën e portës: një trokitje e gjatë dhe tri të shkurtra të njëpasnjëshme, që ata që ishin në shtëpi të kuptonin se kishin të bënë me shokë.

Tani Vana po qëndronte në oborr. Asaj ia kishte ënda të thithte ajrin e pastër pranveror të mbrëmjes. Kishte hyrë prilli. Moti kishte ndryshuar prej disa ditësh. Një jugë e kishte shkrirë gjithë dëborën. Ngrohtësia, që kishte ardhur menjëherë, po përtërinte natyrën. Në lehet, gjatë mureve të oborrit, kishin nxjerrë krye agulicet dhe manushaqet. Kumbulla, molla dhe trëndafili kishin lëshuar sythë.

Teksa mendja e gruas po hidhej tek e bija, të cilën nuk e kishte parë këto ditë, u hap porta dhe hyri Drita me dy shokë. Njëri ishte i gjatë, shpatullgjerë, me mollëzat e faqeve pak të hedhura, me shapkë në kokë. Mosha e tij ishte rreth të tri-dhjetave. Tjetri, më i ri, nën të njëzetepesat, me sy të kaltër e flokë të verdhë. Ata hynë në dhomën e Besimit dhe u ulën rreth tryezës me të.

Drita bisedoi me Besimin, i dorëzoi buletin, i dha edhe një Vanës, pastaj u nis me nxitim. Si lexoi komunikatën e ditës, Vana ia hodhi atë fqinjës, e cila po priste rrëzë murit.

— Ma vonove sonte, — i foli Dhona që ma-tanë.

— Tani ma sollën...

— Dëgjo, — pëshpëriti tjetra, — më tha Gaqi se në pazar kishin dalë shumë karabinierë. Rrugës kishte parë edhe shumë nga ata policët me rroba të zeza.... Ç'do të jetë?...

— Kushedi.... Ndofta bastisin gjëkundi...

— Tani...

— Ç'do të presësh prej tyre...

— Hëngshin kokën... Naten e mirë!

Vana hyri në sobë dhe filloi të përgatiste darkën për Besimin dhe shokët.

Në këtë kohë Drita po nxitonte për në shtëpi. Ishte vonë. Për disa minuta qarkullimi ndalohej, dhe shtëpia mbante që andej 15 minuta. Prandaj vendosi të merrte rrugët e mënjanuara, ku patrolat nuk para vozitnin. Bëri përpjetë, në një rrugë të pjerrët me kalldrëm, e cila në krye mbaronte me shkallare. Asgjë nuk lëvizte këtej. Të gjitha shtëpitë sikur kishin rënë në gjumë. Vajza u dha këmbëve, ktheu majtas dhe hyri në një rrugë tjetër. Ajo gati po vraponte, por mendohej të shkelte sa më lehtë, që fronat e shkurtër të këpucëve të mos trokitnin fort mbi gurët e murmë. I dukej sikur rrugët, që zbrisnin thikë, po përhapnin larg zhurmën e këmbëve të saj. Ndaj mendoi të hiqte këpucët e t'i merrte në dorë dhe të ikte zbatthur. Por nuk e bëri këtë, që të mos vonohej, mbasi edhe pak rrugë i mbetej gjer në shtëpi.

Në këto çaste, në rrugën poshtë, që bashkohej pingul me atë ku po shpejtonte vajza, ajo shqoi dy policë kuesture. E panë edhe ata.

— Ehi, sinjorina, fermi!¹⁾ — i thirrën.

Ajo bëri sikur nuk dëgjoji dhe nxitoi më shumë.

Ata morën rrugën paralele, dolën në qoshe, njëri i ra bilibilit, tjetri vazhdoi të thërriste:

— Senti, non skapare!²⁾

Drita u zu ngushtë. Ata nuk ishin shumë larg saj, mund ta arrinin. Mendoi t'u dredhonte. U kthye

prapa dhe, si humbi nga sytë e tyre, zbatih këpu-
cël, i mori në dorë dhe vrapoi me sa fuqi kishte,
lart rrugës me shkallare. Njëri nga policët e ndo-

ri. Tjetri shkoi nëpër rrugën paralele, me qëllim që ta
trëthonin. Vajza mbasi ngjiti me vruull shkallët u
kthye në drejtimin e parë të rrugës së saj, majtas,

dhe kaloi në shtegun që ishte mbi shtëpitë e fun-
dit, rrëzë kodrës mbi qytetin. Një hendek i thellë,

pa ujë, shtrihej gjatë shtegut. Vajza u hodh në
hendek dhe u zhduk nëpër të. Policët e humbën

nga sytë. Drita arriti në shtëpi duke diatur, hyri
në oborr, mbylli portën dhe u mbështet e tëra pas

saj. Ishte shumë e lodhur, por e qetë.

* * *

Vana u kishte dhënë darkën Besimit dhe sho-
këve, kishte vënë në gjumë Ilin dhe tani po lante

ca tешa të saj e ca plaçkurina të huaja. Si i lau
në ashef, i ndeu në litarin e oborrit. Qielli ishte

plot yje dhe frynte një puhizë. Gjer në mëngjes
rrobat do të thaheshin mirë.

Në këto e sipër, dëgjoji si një zhurmë këmbësh
larg. «Janë korbata», mendoi ajo. «Nuk rrinë as ditën

1) Eja, zonjushë, qëndro! 2) Dëgjo, mos ik!

as natën. Kushedi cilës nënë venë e i marrin djalin...».

Ndihej e lodhur, por nuk ra të flinte. Deshi të arnonte disa vjetërsira. Në sobën matanë as të tjerët nuk flinin. Në vesh i vinin pëshpëritjet e tyre. Duke nxjerrë nën minder sepetkën me plaçkat, gruas i shkoi ndër mend që t'i pyeste se mos kishin nevojë për gjë. Trokiti lehtë në derë dhe e hapi me druajtje. Besimi i buzëqeshi dhe tundi kokën në shenjë mohimi.

Ajo u kthye dhe vazhdoi të arnonte. Ora do t'i kishte kaluar të njëmbëdhjetat. Nga rruga u dëgjuan shumë këmbë njerëzish dhe të trokitura këpucësh të rënda me gozhdë. Këpucët kërcitnin dhe gozhdët gërvishtnin kalldrëmin. Dëgjoheshin zëra, të folura të turbullta.

Vana mbajti vesh. Ajo dyshoi. E la gjilpërën, fiku dritën dhe iu afrua dritares. Tani vozitjet në rrugë ndiheshin më mirë. Ata jashtë do të ishin ushtarakë... Bisedat e tyre vazhdonin. Vinte ndonjë rrokje nga fjalët, por nuk kuptohej gjë.

Gruaja nxitoi në sobën tjetër.

— Përpara portës sonë ka njerëz; patrulla ose ushtarë... U dëgjohen këmbët e muhabetet. Po dal në oborr të marr vesh më mirë.

Ajo la sheshlat në treme, hapi ngadalë derën e mesit dhe eci z bathur nëpër oborr.

— «Trak-truk, trak-truk», trokitnin këmbët jashtë. Dikush u kollit. Një tjetër sikur dha urdhër.

Që tej erdhën ca goditje të forta e të dendura, thua se i binin portës së shtëpisë, që ishte në cepin kundruall rrugës. Sikur goditnin me tokmak. I ranë e i ranë, pastaj qëndruan. U dëgjua zëri i

rreptë i dikujt, që fliste italisht. Përsëri filluan goditjet në portë.

— Hapeni, hapeni!

— Kush është? — pyet nga brenda zëri i një burri.

— Karabinieria! Hape shpejt, kontroll!

Vana u kthye me nxitim.

— Besim, karabinierët! Kanë vajtur për kontroll në shtëpinë e Llambit...

Drita e dhomës ishte shuar. Besimi dhe shokët u ngritën, rregulluan gjërat që kishin nëpër duar dhe bënë gati armët.

— Po të trokasin këtu, do të hidhemi në bash-tën e Mihalit, — i tha Besimi gruas.

— Do t'ju sjell shkallën e vogël, e kam në qilar.

Ajo hoqi shkorsën, që mbulonte dyshtemenë dhe bëri të ngrinte qepenin e qilarit, që ishte përposhtë. Besimi ndezi çakmakun. Atëherë u dëgjuan të goditura të fuqishme me qyta pushkësh te porta e shtëpisë së tyre.

Për një çast të gjithë qëndruan pa lëvizur. Besimi foli pastaj:

— Ata janë. Shpejt, të kapërcejmë matanë! Hidhuni ju! — iu drejtua shokëve.

Vana nxori shkallën fët e fët.

Besimi kaloi i fundit në kopshtin fqinj. Vana po u mbante shkallën, të cilën pastaj, ajo ua hodhi mbi mur. Mbasit u sigurua që ata kishin kaluar, ajo mbylli dritaren, uli qepenin e qilarit dhe shtroi përsëri shkorsën.

Jashtë mënt po e çanin portën, bërtitnin dhe shanin. Nga soba tjetër djali po thërriste me lebeti:

— Nënë, nënë, ku je?

Vana hyri dhe ndezi dritën. Zemra i rrihte fort. Djali ishte ngritur ndenjor në minder, me sy të çakarritur, i zverdhur.

— Ç'është, nënë? Kush i bie kështu portës?

— Mos u tremb, s'është gjë! — deshi ta qetëson-te ajo. — Bjer ti, do të dal të shikoj unë.

Porta po tundej e tëra, gati të shkallmohej. Vana mblodhi veten, doli në oborr dhe thirri:

— Ç'bëhet?! Kush po na e shqyen portën?!

— Hape, moj, hape! — iu përgjigj me brit-më një zë i ngjirur.

Gruaja shkyçi portën, hoqi hekurin.

Karabinierët u derdhën në oborr me pushkë në duar.

— Pse s'e hap?! — iu kanos ai që e kishte zë-rin të ngjirur, dhe ngriti pushkën, sikur ta qëllonte në kokë.

— Tani dëgjuam; ishim në gjumë, mesi i natës është...

— Avanti!¹⁾ — iu drejtua me rrëmbim një kara-binier gruas.

— Ec! — foli zëngjiruri.

Vana lëvizi, duke i vështruar shtrembër e tërë mllef.

Dera e tremes kishte mbetur e hapur. Ili ishte ngritur dhe po qëndronte atje zbathur, në të linjat. Ai dridhej.

— Hyr brenda, bir, se mos marrësh të ftohtë, — i tha e ëma. — Na llahtarisët, që, si t'ju them!... — u kthye ajo nga karabinierët. — Ç'është kjo, të vini në këtë orë në shtëpinë e një gruaje pa burrë,

---

1) Përpara!

me fëmijë të vegjël?! Nuk i marr vesh këto punët tuaja!

— Staj xita!¹⁾ — ia preu ai, që kishte folur dhe më parë. U futën në treme. Vana vuri re një marshall, që fliste në gjuhë të huaj, burrë i shkur-tër e i trashë, dhe tre karabinierë, njëri nga të ci-lët i përktente fjalët nga italishtja në shqip.

Vana afroi djalin pranë vetes dhe e pushtoi me krahun e djathtë. I vogli po i shikonte karabinie-rët me sy të zmadhuar.

— Kuanti sono kui? — pyeti marshalli.

— Sa vetë janë këtu? — përktheu tjetri.

— E la padrona di kaza?

— Ti je zonja e shtëpisë?

— Unë.

— Il suo marito dove e?

— Burrin ku e ke?

— Ka vdekur.

— Çe kualke straniero kui?

— A ke njeri të huaj këtu?

— Jo.

— Diçe la verita?

— Thua të vërtetën?

— Po.

— Su, al kontrollo!²⁾ — u tha marshalli karabi-nierëve.

Ata filluan të kontrollonin, të rrëmonin e të përmbysnin çdo gjë. Marshalli nxori nga xhepi një elektrik dore. Dritën e fuqishme të tij e hodhi në dollapët, nën tryezë e nën karrige, në çdo cep të

1) Pusho!

2) Haj, kontrolloni!

errët. Kontrolluan edhe oxhaqet. Hipën mbi tryezë dhe hapën kapakun e tavanit, por nuk hynë brenda. Marshalli ia dha elektrikun karabinierit, që fliste shqip, që të shikonte ai brenda.

— Niente¹⁾, — dha zë nga tavani karabinieri.

Dolën në oborr dhe ndriçuan tërë anët e tij. Rrobat, që kishte nderë Vana, i flakën poshtë me majat e bajonetave të pushkëve. Gruas i erdhi t'u hidhej në grykë.

— Ç'bëni kështu? — u shfryu ajo.

— Va, va! Fa niente²⁾, — foli marshalli. —

— Plasja ju preftë! — tha nëpër dhëmbë, ajo, duke mbledhur teshat e hedhura përdhe.

Ata hodhën dritë dhe në ulicën që ishte midis shtëpisë dhe avllisë fqinje.

Më në fund, pa thënë asnjë fjalë, ikën, duke lënë portën hapur.

Vana ziente e tëra përbrenda. Si mbylli dhe siguroi portën, ajo shfreu dufin e saj:

— Qelbësira!

Ili po qëndronte ende te dera e tremes.

— Bjer, bir i nënës, se u qëruan faqezinjtë!
— i tha e ëma.

Djali u shtri në minder.

Vana po drejtohej për në sobën tjetër, kur dëgjoi një zë të mekur:

— Vanë! Vanë!

Dhona po thërriste që nga oborri i saj.

— Hë? — i bëri zë Vana.

— E këputën qafën?

— U kromosën!

1) Asgjë. 2) Ec, ec! S'prish punë.

— Si dole, moj?

— Ç'pyet! më bënë lesh e li. Rrobat e lara m'i hodhën nga litari dhe m'i shkelën me këmbë.

— Hëngërshtin kokën! — ngriti zërin Dhona dhe shtoi: — Të jenë syrgjynosur nga rruga jonë?

— Tatëpjetë morën.

— Këtej sipër ishin te Llambi, te Nasta, Pavlina... Gjena, si nuk erdhën te ne...

— Ku t'u shkrepet venë, — tha Vana. — Pa të shkojmë të blem se na lanë pa gjumë.

— Na e prishën terezinë, që u prishshin nga themelitet! Shko, moj motër, shko!...

Dhe ato u ndanë.

5

Të tre burrat biseduan gjerë e gjatë për kontrollët. Ata arritën në përfundimin se këto nuk ishin të rastit. Nga të dhënat që kishin pasur, në Qarkor kishin qenë të mendimit se armiku do ta shtonte dhunën, do të bënte shumë arrestime. Prandaj kishin marrë disa masa sigurimi për teknikën e shtypit dhe për shokët.

Ata e gdhinë atë natë, duke biseduar për detyrat e reja.

Si ikën shokët, Besimi po priste Dritën me padurim. Por orët po kalonin e vajza nuk po dukej. Ai filloi të dyshonte se mos edhe asaj i kishte ndodhur gjë. Priti, por kur pa që u vonua shumë, thirri Vanën dhe i tha të hidhej gjer në shtëpinë e vajzës, të mernte vesh si qëndronte puna.

— Ika, — u përgjigj menjëherë gruaja dhe u nis.

Rrugës ajo vuri re se qyteti ishte i shqetësuar.

Gratë po flisnin kokë më kokë nëpër qoshet, burrat ecnin të menduar. Aty-këtu i zuri veshi ndonjë fjalë për dikë, që e kishin marrë nga shtëpia natën, për trazirat e vjedhjet që kishin bërë nëpër shtëpitë. Ajo pa Nastën që po nxitonte.

— Për ku kështu? — e pyeti.

— Për tek ime motër, — iu përgjigj tjetra pa qëndruar. — Kam hall se mos i kanë marrë ndonjë djalë...

Vana nxitoi edhe ajo për të arritur sa më shpejt në shtëpinë e Dritës.

E ëma e vajzës, e kërrusur nga drobitja dhe nga përdhesi, që e kishte shtrënguar ato ditë, e priti Vanën gjakprishur:

— E morën çupën mbrëmë, që u shoftë fara e tyre dhe mos u mbettë nam e nishan!

— Ç'më thua?! — u trondit Vana.

— Ma morën në mes të natës. Kërkonin djalin. Ai nuk u ndodh... S'u lashë gjë pa thënë deri mbyllurve, sa njëri më zuri si egërsirë dhe deshi të më merrte edhe mua. U përpoqa t'i shqitesha nga dora, dhe ai më dha një të shtyrë me tërë fuqinë e më përplasi pas murit. I shoftë mortja, i shoftë!

Vana ndjeu sikur diçka po i shtrëngonte fytin.

— Kanë marrë shumë vetë sonte, — tha. — Ku t'i kanë shpënë?

— Di dhe unë! — mblodhi supet tjetra. — Plaku shkoi, sapo u hap dita, për të marrë vesh gjë, por... s'po kthehet...

Vana e kishte humbur mendjen, ndaj nuk vu-ri re Vjollcën që po i thërriste:

— Mami! Mami!

— Bijë e mamit!

E mori në krahë vajzën dhe e mbushi me të puthura. Si e lëshoi nga dora, i tha:

— Do të vijë prapë mami. Do të të marr në shtëpi të shikosh Ilin. Mirë?

— Më ka marrë malli shumë për Ilin! — foli vajza.

E turbulluar dhe me mendje të ngritur, Vana e pa të bijën me ngashërim dhe iku.

Ajo i përshkoi me vrap rrugët, pa vështruar se kush kalonte e se ç'bëhej rreth e rrotull. Ajo nxitonte që të lajmëronte sa më parë Besnikun.

Kur mori vesh se ç'kishte ndodhur, ky mbeti një copë herë i vrenjtur, me ballin, të rrudhur, me duart në xhepat e pantallonave. Pastaj e pyeti gruan:

— Do t'i shpiesh një letër Mitatit, atij shokut, që na ka ardhur dy herë këtu. Shtëpinë e ka te Rruga e Qeramithanave.

— E di.

— Ai duhet të jetë në shtëpi. Në qoftë se s'është, do të pyesësh familjen se ku ndodhet. Duhet pa tjetër ta takosh, t'i dorëzosh letrën që do të të jap dhe të marrësh përgjigjen.

Ai shkroi një copë letër shpejt e shpejt dhe gruaja u nis për ta shpënë atje ku e porositi.

Në letër Besimi i kërkonte Mitatit që ta njoftonin për arrestimet e mbrëmshme, shfaqte mendimin që të shtypej e të shpërndahej, brenda ditës, një trakt, i cili të godiste dhunën e armikut, qëllimet e tij. Të demaskonte tradhtarët, spiunët dhe agjentët e fashizmit, siç ishte Hajroja me shokë. Në fund i thoshte Mitatit, që ky, ose ndonjë shok tjetër, të vinte e të takohej me të, meqënëse Drita ishte arrestuar.

Vana e palosi letrën dy herë, e futi në çorap dhe u nis. Por nuk eci shumë; se në mes të rru-gës u ndodh ballë për ballë me Mitatin, një djalosh disi i shkurtër, që kishte ngjeshur kasketën anash, gjer mbi syrin e djathtë.

— Për ku kështu, Vanë? — e pyeti gruan ai.

— Për te ti. Më dërgon Besimi. Kam një letër...

Vana pa rreth e rrotull, duke menduar të hiq-te letrën nga çorapi. Mitati e kuptoi dhe i tha:

— Lëre; te Besimi po vete.

Gruaja e ndoqi djaloshin pas, ndërsa ai po nxi-tonte.

Mitati e njoftoi Besimin për arrestimet që ishin bërë. Shumë vetë ishin arrestuar. Një pjesë i kishin futur në burg, të tjerët në ndërtesën e ish-konvik-tit; gratë i kishin në kuesturë. Thuhej se burrrat dhe djemtë do t'i internonin.

Ata këmbyen mendime mbi ç'duhej bërë. Be-simi theksoi se trakti duhej të dilte brenda ditës. Në mungesë të Dritës; do të dërgonte për punë Vanën.

Me të ikur Mitati, Besimi e nisi gruan edhe një herë për në shtëpinë e vajzës. Këtë radhë Vana gjeti atje edhe babanë e Dritës. Ai sapo ishte kthyer nga kuestura. Ishte dergjur përja-shta, bashkë me të tjerë, të cilëve u kishin marrë fëmijët. Dikush, që kishte kaluar andej, u kishte pëshpëritur se kishte dëgjuar që gratë dhe vaj-zat do t'i lironin në mbrëmje ose të nesërmen.

Këtë lajm Vana ia shpuri Besimit. Pastaj shkoi përsëri për te Mitati, për të marrë ndonjë lajm më të sigurtë. Edhe djaloshi i tha që kishte mundësi që gratë e vajzat të liroheshin. Kurse bu-rrat po i merrnin në pyetje. Disa po i shtrëngonin

keq. Në letrën që i dha gruas ai shënoi edhe emrat e atyre që kishin dorë në arrestimet. Ndër ta ishte emri i Hajros. Kuestori dhe komandanti i karabinierisë ishin këshilluar me të.

Besimi ishte skuqur në fytyrë, kur mbaroi leximin e letrës. Të arrestuarit ishin shumë, midis të cilëve edhe komunistë.

...Pasdite Vana vrapoi te Mitati për të marrë traktin, që duhej të ishte shtypur.

— Vetëm një copë po më jep!? — u habit ajo.

— Ç'i do më shumë? — e pyeti Mitati.

— Për gratë e rrugës sime...

Djaloshi ngriti dërrasën e dyshemesë dhe nën të nxori dy trakte të tjera.

Gruaja i futi të gjitha në gji, rregulloi shaminë e kokës dhe mori me të shpejtë rrugën për në shtëpi.

Te porta e Dhonës pa Pavlinën. I bëri shenjë me kokë dhe i pëshpëriti:

— Më prit te Dhona. Do t'ju sjell komunikatën...

I dorëzoi Besimit ato që kishte për të dhe shkoi te fqinja. Në sobën e saj gjeti dy gratë dhe Gaqin. I dha traktet vajzës, duke i thënë:

— Na i lexo:

Kur vajza mbaroi së lexuari, Gaqi tundi kokën e murmuriti:

— Mirë thonë: derri do **plumb**.

E shoqja sikur u çudit me këto fjalë.

— Eh, në ç'kohë që arritëm! Edhe Gaqi, që s'ther dot një pulë, më flet për plumba!

— Flet puna, — ia priti i shoqi. — Djemtë nuk e kanë keq...

— S'ka! — ndërhyri Vana. — Kësaj radhe do të përmbysët e liga!

Besimi e kaloi natën, gati pa fjetur. Agimi e gjeti me sy hapur, duke menduar se ç'duhej bërë më tej, çfarë duhej biseduar dhe vendosur me shokët.

Vana mori vesh nga fqinjët dhe i solli lajmin se ishin liruar disa gra e vajza. Po Drita nuk po dukej.

Në orën dhjetë Besimi u bë gati për të dalë.

— Do të kthehem nga mbrëmja, — i tha ai gruas.

— Po të më kërkojë ndonjë shok, të vijë te «vëndi».

Vana filloi të merrej me punët e shtëpisë, mbasi iku Besimi. Ili kishte dalë në oborr. Ai po sodiste kumbullën e mbushur me lule të bardha dhe mollën me ato lule ngjyrë trëndafili. Siç dukej, pemët do të kishin shumë.

Djalit i shkëlqyen sytë, kur në oborr hyri Drita.

— Mami, mami, erdhi teta Drita! — thirri ai me ngazëllim.

Vana doli me nxitim nga soba dhe iu hodh vajzës në qafë.

— Shpëtove! — i tha, pa përmbajtur dot gëzimin.

— Gjysëm ore ka që më liruan. Po vij fill e nga shtëpia. Ku është Besimi?

Vana i dha poroshinë e tij.

— Po shkoj, atëherë, — foli Drita. — Duhet ta takoj medoemos...

Por ajo nuk e takoi dot në vendin, ku kujtonte se ai duhej të ishte. Mbledhja, për ku kishte shkuar Besimi, ishte zhvilluar gjetkë. Në atë mbledhje, ndër të tjera, ishte marrë vendim që të nesërmen të bëhej një mbledhje e komandantëve të një-

siteve, partizane në fshatin Vedrenë, jo shumë larg qytetit.

Besimi po kthehej vonë në bazën e tij.

Në rrugët e ngushta të qytetit, shtruar me kalldrëm, me shtëpi një ose dykatëshe, me sofate përpara, kishte pak njerëz. Ndonjë çirak e ndonjë zanatçi, që sapo kishte mbyllur dyqinin e vogël, me kokën të rënduar nga andrallat e ditës, po ngjitej në shtëpi. Një grua këtu, një plakë atje, ulur në sofate, bisedonin, duke pritur burrin apo djalin. Fëmijët po loznin me ashikë e me cingla.

Besimi i njihte mirë këtë lagje të vjetër të qytetit, ku banonin familje të këputura, mbi të cilat tani rëndonte më shumë pesha e robërisë dhe e mjerimit. Ato kishin ëndërruar gjithmonë për ditë të reja. Këto ëndrra ishin kthyer tani në shpresa, se burrat dhe djemtë e kësaj lagjeje po hidheshin të gjithë në luftë, që do të sillte jetën e re.

Me këto mendime dhe me ndjerjen e dashurisë së madhe për këta njerëz, Besimi kaloi nëpër rrugicat dhe po i afrohej shtëpisë ku qëndronte. Kur do të kthente qoshen, dëgjoi prapa tij një zë të ashpër:

— Alto-la!¹⁾

E kuptoi që po i drejtoheshin atij, mbasi tjetër njeri nuk kishte në rrugicë. Shpejtoi hapat që të kaptonte qoshen dhe të humbiste nga sytë e atyre, që i kishin rënë pas. Vendosi të ecte shpejt në anën e sipërme e të mos shkonte në bazë.

Ndjeu se tani kishin zënë të vraponin prapa tij, kurse i njëjti zë gjëmoi:

— Alt! Alt!

1) Ndal!

Siç dukej ata kërkonin ta kapnin. Ai nisi gati të rendte. Kur arriti në qoshe, ktheu kokën pas. Tre karabinierë, me pushkët peshë, i ishin afruar mjaft. Bëri majtas, sipër rrugës. Por, sa hodhi hapin e parë, vuri re se dy karabinierë të tjerë i kishin dalë përpara. Nuk kishte si të kalonte. Duhej të merrte poshtë, ndonëse kësaj ane do ta kishte më vështirë, mbasi rruga të shpinte në qendër të qytetit. Mirëpo nuk kishte si bënte ndryshe. Vrapoi dhe arriti përpara shtëpisë së Vanës. Atëherë pa tre karabinierë të tjerë në anën e poshtme të rrugës, të cilët po vinin sipër. Vetvetishëm Besimi ndali në vend. Të gjitha anët ishin zënë. Nga t'ia mbante? Vetëm një shteg i mbetej: të hynte në shtëpi, të kalonte te fqinjët dhe që andej të hidhej në përruan matanë kopshtit të fqinjëve. Kështu mund të humbiste gjurmët.

Pa se dera e shtëpisë ishte gjysmë e hapur. Shkoi drejt saj. Në këtë çast krisi një pushkë. Plumbi i vërshëlleu mu në vesh. Tre karabinierët që e kishin ndjekur, kishin dalë në qoshe dhe, duke parë se mund t'u humbiste nga sytë, kishin shtënë. Besimi u struk në portë, nxori revolverin dhe iu përgjigj zjarrit me zjarr. Kjo i shtangu karabinierët. Atëherë ai hyri në oborr, kaloi nëpër shtëpi dhe kapërceu tutje...

Të gjitha këto ngjanë brenda disa çasteve. Në rrugë nuk kishte njerëz. Vetëm te sofati ishin Dhona me Vanën. Gratë u trembën dhe u hutuan. Ato panë rrezikun që i kanosej Besimit.

Karabinierët, nga rruga e tërthortë dhe që sipër, ishin afruar, gati për të hyrë në shtëpinë ku ishte zhdukur njeriu që donin të kapnin. Vetëtimthi, Vana u hodh për t'i penguar. Ajo mbylli me rrë-

mbim portën, e saj kryqëzoi duart dhe qëndroi me fytyrë të vrenjtur, sikur po u thoshte karabinierëve: «Nuk e kaloni dot këtë prag!»

— Via, — shkumbëzoi njëri nga ata dhe, pasi tha një fjalë të ndyrë, ia ngjeshi me kondak.

Gruaja ra menjëherë, pa nxjerrë zë. Në fillim anash, pastaj u shtri sa gjatë-gjerë dhe zuri tej e tej portën.

Karabinierët, duke shkelur mbi të, u turrën brenda. Si nuk gjetën njeri, kapërcyen në kopshtin e Mihalit.

Ndërkohë Besimi kishte marrë përruan për-pjetë, drejt grykës, që sajohej nga dy kodrat mbi qytet. Që këtej do të kalonte në Vedrenë.

Dhona, në fillim ngriu në vend nga ato që ndodhën. Pastaj e mblodhi mendjen. Vajti menjëherë të ngrinte Vanën. Në rrugë kishin dalë njerëzit nga shtëpitë e afërta.

Vanën e futën në sobën e Dhonës. E shtrinë në minder, i fshinë gjakun, që i kishte rrjedhur nga goja dhe i ishte përhapur në mjekër. Vetullat i kishin mbetur të mbledhura. Në këtë kohë erdhi Drita. Ajo e mori kokën e Vanës dhe e vuri në prehrin e saj. Gruaja hapi sytë. Vështrimi i saj ndeshi në atë të Dritës.

Vana pëshpëriti:

— Ç'u bë Besimi?

— U shpëtoi, — i tha Drita. — Qetësohu.

Vana mbylli sytë, pastaj i hapi përsëri dhe buzëqeshi.

— Mos ma keni hallin. S'kam gjë unë, — iu drejtua grave që ishin mbledhur rrotull saj.

Në sobë u ndje dihatja e Gaqit, që hyri me vrap.

— Ngrehu, Vanë! — i thirri gruas. — Mblidhe veten, se Hajroja ta mori të keqen, e palosën trimat!...

Vanës i shkëlqyen sytë e zinj, ata sy të mëdhenj, që dikur kishin qenë shumë të bukur dhe që vazhdonin t'i ruanin gjurmët e asaj bukurie. Drita, që e njihte atë mirë, e kuptoi se ishte shumë e gëzuar në këto çaste.

Gruaja lëvizi.

— Do të ngrihem! — tha, — posi. Do të ngrihem, se duhet të qërojme nga faqja e dheut të gjithë Hajrot!

— Do të ngrihem! — tha, — posi. Do të ngrihem, se duhet të qërojme nga faqja e dheut të gjithë Hajrot!

— Do të ngrihem! — tha, — posi. Do të ngrihem, se duhet të qërojme nga faqja e dheut të gjithë Hajrot!

— Do të ngrihem! — tha, — posi. Do të ngrihem, se duhet të qërojme nga faqja e dheut të gjithë Hajrot!

— Do të ngrihem! — tha, — posi. Do të ngrihem, se duhet të qërojme nga faqja e dheut të gjithë Hajrot!

— Do të ngrihem! — tha, — posi. Do të ngrihem, se duhet të qërojme nga faqja e dheut të gjithë Hajrot!

— Do të ngrihem! — tha, — posi. Do të ngrihem, se duhet të qërojme nga faqja e dheut të gjithë Hajrot!

— Do të ngrihem! — tha, — posi. Do të ngrihem, se duhet të qërojme nga faqja e dheut të gjithë Hajrot!

— Do të ngrihem! — tha, — posi. Do të ngrihem, se duhet të qërojme nga faqja e dheut të gjithë Hajrot!

— Do të ngrihem! — tha, — posi. Do të ngrihem, se duhet të qërojme nga faqja e dheut të gjithë Hajrot!

— Do të ngrihem! — tha, — posi. Do të ngrihem, se duhet të qërojme nga faqja e dheut të gjithë Hajrot!

— Do të ngrihem! — tha, — posi. Do të ngrihem, se duhet të qërojme nga faqja e dheut të gjithë Hajrot!

.q.14

MIRËMËNGJES, PROFESOR!

Ai ktheu qoshen e rrugës dhe mori shkallët e larta prej kalldrëmi, që çonin në ndërtesën jashtë qytetit, ku, atë vjeshtë të vitit 1942, kishte kaluar shkolla. I shkurtër dhe i thatë, dukej disi një tip i veçantë nën atë borsalinën e tij kafe me strehë të gjerë dhe me atë pardesynë bojë vaji, të kop-situr, por që hapej në kraharor, ku spikaste koka e trashë e kravatës së kaltër me pikla të bardha. Çantën e madhe e mbante në dorën e majtë, mbështetur pas ijës, dhe ecte me trupin drejt e me kokën të ngritur, sikur të kërkonte të zgjatej. të paktën, nja dy gishta.

Nxënësit kalonin pranë tij me hap më të nxituar, duke pëshpëritur me njëri-tjetrin a duke folur me zë më të fortë.

— Mirëmëngjes, profesor!

— Mirëmëngjes!...

— Mirëmëngjes!

U mblodhën rreth tij djem e vajza, të vegjël e të rritur të klasave të ndryshme. Nxënësit e klasës së tij kishin hedhur shtat. Gjashtëmbëdhjetë, shtatëmbëdhjetëvjeçarë. Këta të dytët i njihte më

mirë. I kishte qysh vitin e kaluar. Po që nga qershori i fundit e gjer tani në vjeshtë, i dukej sikur kishin bërë një kërcim të menjëhershëm përpjetë. Ja tek po ngjitej Mirdashi i zgjatur tepër, mbi të gjithë. Stiliani leshverdhë, që rrinte në një bankë me të, nuk ishte zgjatur shumë, por ishte zgjeruar në shpatulla dhe fytyra i kishte marrë një pamje pjekurie.

— Mirëmëngjes, profesor!

— Mirëmëngjes!

Në sallën e profesorëve hynin e dilnin kolegët e tij, të dhënë pas përgatitjeve për fillimin e orës së mësimt. Njëri kërkonte regjistrin, tjetri varte kapelën, dy jepnin e merrnin, sikur po zgjidhnin një problem të vështirë, një tjetër kishte qëndruar në dritare dhe po sodiste tutje, kodrat e verdha.

Hyrja e tij në rrugicën e shkollës, pastaj në sallën e profesorëve, i krijoi atë ndijim karakteristik të këtyre mjediseve. Ai futej në vorbullën e punës, të mendimeve e shqetësimeve, të nxënësve, profesorëve, e të drejtorit të shkollës. Zëra, thirrje, zhurmë, zilja, pastaj qetësi, tension nervor, përqëndrim për të dëgjuar e për të shpjeguar mësimin, ngacmime, kënaqësi, dëshpërim. Në fund, lodhja e madhe. Në mbrëmje, tension i ri për të nesërmen.

Ai hyri pa u ndier nëpër derën e hapur, përshëndeti me zë të dobët ata që parakaloi afër, ua bëri me kokë të tjerëve, që ishin më larg. Lëshoi çantën në një qoshe, të tryezës katrore në mes të dhomës, hoqi pardësnyë e kapelën, i vari dhe rregulloi nyjën e kravatës. Kostumi i tij blu i errët, me vija, dopiopet, me mansheta të gjera të pantallonave, ishte puthitur mirë pas trupit të

tij të pakët. Dhe e kishte mbështjellë si ndonjë fëmijë të lidhur paq në pelena e të ւjdisur hijshëm. Filloi të kërkonte regjistrin e klasës ku kishte mësim orën e parë.

Kur ra zilja, doli te dera e sallës së profesorëve. Nxënësit, në rresht, kaluan dhe u ngjitën në katin e dytë. Disa e përshëndetën me kokë. Ai ua ktheu me një buzëqeshje që sapo u ravijëzua mbi fytyrën e tij të hajthme. Me sy i ndoqi nxënësit gjersa humbën në bërrylin e shkallës tjetër. Kur u shuan shushuritjet dhe këmbët nga kati i sipërm, ra zilja e dytë dhe ai u nis për në klasë.

Ngjiti shkallët me një ecje të ngadaltë, duke shkelur me kujdes, sikur nuk donte që hapat e tij të turbullonin njeri, dhe kështu përshkoi rruginën e gjatë.

Dera e klasës ishte e mbyllur. Që brenda dëgjohej një zhurmë. Shtyu derën dhe, që në pragun e saj, pushtoi me një vështrim tërë klasën. Sikur vuri re një dridhje në atmosferën e saj. Në bankat e fundit dhe në dy bankat pranë dritares nxënësit ishin ulur nga tre dhe kokë më kokë po lexonin pa zë diçka që njëri e mbante në gjunjë. Në bankat te dera dy vajza po i thoshin njëra-tjetrës mësimin. Nxënësit e bankës së mesit po bisedonin të kthyer nga dritaret. Në dërrasën e zezë njëri po fshinte formulat e kimisë, që kishin mbetur nga dita e djeshme.

Me praninë e tij, bankat e para u ngritën në këmbë. Andej nga fundi u bë zhurmë nga një farë lëvizjeje, ndonjëri u ngrit përgjysmë, pa hequr sytë nga ajo që lexonte. Nga banka e parë pas dritares ra një fletë dhe mbeti aty përpara, mbi dysheme. Kjo fletë, sikur përmbliidhte në rrëshqitjen

e saj gjithë atë dridhmën e atmosferës së klasës, tërhoqi vëmendjen e tij. Ai dalloi rreshtat e zinj të saj dhe turbullirën e shkronjave të makinës dakti-lografike. Një nxënës u ul nën bankë, zgjati dorën, e mori fletën dhe e futi me ngut në xhep.

Kur ai u drejtua për në katedër, nga banka prapa asaj së vajzave, doli një djalë me fytyrë me kokrriza; i veshur me kostum prej stofi leshi të gjelbër po me kokrriza; si ato të fytyrës së tij.

— Me leje, zoti profesor! Kam harruar detyrën e fizikës në shtëpi. Kemi orën e dytë. Më lejoni të vete ta marr?

Ai e pa djalin në fytyrë për një çast, pastaj përqëndroi shikimin mbi jakën e kollarisur të këmishës së tij dhe tha:

— Tani fillon ora e mësimt...

— E di, më falni. Por, ju lutem, më lejoni të shkoj, se do të më tërheqë vërejtjen profesori i fizikës. Shtëpinë nuk e kam larg.

Ai i hoqi sytë nga djali, vendosi çantën dhe regjistrin mbi katedër dhe murmuriti:

— Mos, u vono...

Me hov, djali hapi e mbylli derën e klasës dhe u zhduk.

Ai u ul në karrigen e katedrës, mori frymë thellë dhe çeli regjistrin. Hodhi sytë në shtyllën e enrave, e çila iu duk si një pllakë e murme. Pastaj i ngriti sytë dhe pa se në bankat e fundit po vazhdonte ende ai leximi i heshtur, i mister-shëm; që kishte vënë re me të hyrë. Në bankën pas dritares, të tre nxënësit po pëshpëritnin midis tyre. Si pavetëdijsëm, ai shikoi djalin që kishte marrë fletën e rënë, por shpejt e hoqi shikimin prej tij.

Balli me tri vraga tejtejt i mbeti i anuar mbi regjistrin, por ai nuk po u thërriste emrat nxënësve. Përpara kishte atë fletën me rreshta të zinj, me shkronja makine daktilografike. I shëmbëllente pikërisht si ajo që, javën e kaluar, drejtori kishte treguar në mbledhjen e këshillit disiplinor. Në shkollë po qarkullonin trakte këtë muajt të dytë të vitit të ri mësimor. Dy ditë më parë ai kishte vënë re se nxënësit e tij diçka po lexonin fshehurazi. Trakte duhej të ishin...

Këto fletë të çuditshme, për të cilat tani po flitej gjithmonë edhe më shpesh, rrëfenin se po i gjenin nëpër shtëpi, në dyqane, të ngjitura rrugëve, madje edhe në zyrat e kuesturës. Kishin krijuar një pështjellim të tërë, kishin hapur punë dhe po sillnin lloj-lloj lajmesh, që elektrizonin qytetin. Këtë qytet të lindjes së tij, ku kishte kaluar gati dyzet e pesë vjetët e jetës, nuk e kishte parë kurrë kaq të shqetësuar e kaq të tendosur, sa këto kohë.

Dikur ai dilte nga shtëpia dhe në rrugë hasej me shkujdesjen dhe me hallet e ndrydhura vetjake të fqinjëve, të grave që fshinin, me të njëjtën mënyrë monotone, kalldrëmin, të zanatçinjve, që zbritnin të plogët në dyqanet e tyre. Në kafenenë e madhe të qytetit, ku kthehej të pinte kafënë e tij të zakonshme, i zinte veshi muhabete nga më të ndryshmet, mbi falimentimin që priste një tregtar dhe fitimet e mëdha të një tjetri, mbi prikën e madhe që kërkonte djali i njërit afendiko, i cili sapo ishte kthyer nga Parisi, mbi pokerin që katër vetë kishin luajtur natën e kaluar, mbi një film të ri me Greta Garbon, që kishte sjellë pronari i kinemasë.

Tani, që kur ishin dukur traktet, të gjitha këto,

edhe fytyrat e njerëzve, dhe muhabetet, në kafene, e kishin ndërruar pamjen. Kishte vënë re gratë, tek po fshinin, të pritnin bisedën e tyre dhe ta shikonin si me dyshim, kur u kalonte pranë. Ndonjë zejtar i njohur, kur e përshëndeste, sikur i thoshte me vështrimin e tij: «E, mo profesor, do të vijë dita që t'i japim fund edhe ne fukarallëkut». Kurse në kafenenë e madhe njerëzit i kishin ulur zërat. Ai nuk përzihej, nuk i shponte llafet, por profesori i matematikës i vinte në tryezë dhe i pëshpëriste në vesh: «Dëgjove gjë? Mbrëmë bastisën në mëhallën lart». «Thonë se një çetë goditi komunën e Bredhasit. Janë vrarë dy xhandarë». Nuk qëndronte shumë në kafene. Flitej se atje vërtiteshin «grera», Ngrihej e shkonte në shtëpi.

Ai vinte në shkollë dhe në kokë kishte datat e ardhjes në fuqi e të rënies së perandorëve, shtresat shoqërore në vende dhe epoka të ndryshme, kryengritjet dhe luftërat qytetare, lartësitë e maleve dhe thellësitë e oqeanëve, paralelet dhe meridianet e rruzullit tokësor. Të gjitha këto mendohej t'ua shpjegonte sa më qartë nxënësve dhe ai kënaqej kur këta e ndiqnin me vëmendje, e pyetnin dhe i kuptonin ngjarjet, shkaqet dhe pasojat e tyre. Asgjë tjetër, veç kësaj, nuk e shqetësonte.

Jeta dhe historia (pse jo?) i kishin dhënë një mësim të madh. Njëzet vjet më parë, ai kishte ardhur në këtë shkollë me diplomën e histori-geografisë në xhep dhe me ngazëllimin e moshës dhe të profesionit në zemër. Kishte studiuar gjeografinë e vendeve dhe historinë e popujve, të jetës dhe të luftës së tyre, të padrejtësive e të shtypjes, të revolucioneve e të botëkuptimeve. Ato e kishin bërë të urrente e të dashuronte. Dhe këtë urrejtje e

dashuri donte t'ua frymëzontë e t'ua bëntë të qarta edhe nxënësve të tij. Me këtë zell e synim filloi punën. Ai mendonte se koha po fitonte atë pjekuri, që do të ringjallte Shqipërinë, që do të vinte në vend të vërtetën e të drejtën. Dhe erdhën ngjarjet e qershorit 1924. Nxënësit dolën vullnetar për në kryengritje. Ai u bashkua me ta. Por, pas gjashtë muajsh, çdo gjë u përmbys. Vullnetarët që u nisën për të mbrojtur qeverinë, nuk arritën dot në Tiranë. Noli kishte ikur dhe Zogu kishte hyrë atje. Një ëndërr që i la një shije të hidhur.

Këtë hidhërim ai e ndjeu gjatë gjithë kohës që pasoi. Sikundër ia kishte dëshmuar kaq e kaq herë historia, të plotfuqishme, u bënë demagogjia, rrena, privilegjet, dhe padrejtësitë. Dhe ai u hoq larg tyre. Gjetei strehë në librat, në shkollën dhe në shtëpinë e tij. Historia përsëritej...

Por tani këtë strehë po ia cënonin. Kush? Historia? Nxënësit e tij? Ai bëhej mënjanë tyre fizikisht. Por mendimet nuk i mënjanonte dot. Ato nuk përmbaheshin. Gjenin rrugë të lirë e dilnin nga shtëpia e tij, nga kafeneja, nga salla e profesorëve, Mendimet dhe zemrën e tij nuk i lidhte dot.

Ç'kërkonin ata djem të njomë, që çdo ditë dukeshin më të arrirë? Ishin ata nxënës të 1924-ës, apo të tjerë?

Ngriti sytë dhe pa kokën e vogël, mbi një qafë të hollë e të gjatë, të Mirdashit. Ky po e shikonte si me keqardhje, sikur të priste një përgjigje prej tij. Pranë ishte Stilianit me atë vështrimin pak të vrenjtur, por jo kërcënues.

Ai ktheu dhe pa dy vajzat e vetme që kishte klasa. T'i kishin lexuar edhe ato traktet?

Uli sytë përsëri mbi regjistrin. Duhej të bënte apelin, të fillonte mësimin. Sa minuta kishin kaluar?

Si do të vente e si do të mbaronte kjo punë që kishte nisur?

Historia përsëritej...

Çfarë mund të nxirrte në shesh Shqipëria me këtë pushtim të ri? Legjionet romake, taboret osmane... Shekujt e robërisë... Mos ishte fashizmi më pak i fuqishëm?...

Le të fillonte apelin...

Historia do të kishte fjalën e saj...

Zuri të lexonte emrat. Zëri i tij mezi arrinte gjer te bankat e fundit. Dhe veshi i tij, si nëpër kllapi, kapte përgjigjet e nxënësve.

— Nuk ma thirrret emrin, profesor, — i tha një nxënës, kur ai mbaroi.

E pa atë djalë shtatvogël, vështroi në regjistrin dhe u përgjigj:

— Jo, nuk të kam vënë mungesë. E paskam kapërcyer emrin tënd. — Pastaj shtoi: — Asnjë nuk mungon...

— Vetëm ai të cilit i dhatë leje.

Po, nxënërit i kishte dhënë leje të shkonte gjer në shtëpi...

Zbriti nga katedra, i pavendosur ç'të bënte në fillim të orës së mësimit. Të pyeste mbi mësimin e kaluar apo t'i linte pyetjet për në fund? Nuk ia kishte ënda të ngrinte nxënës. Nuk e ndiente veten të përqëndruar... Të shpjegonte mësimin...

Klasa sikur nuk merrte frymë. Sytë e saj sikur ishin ngjitur mbi të. Ai e ndiente, ndonëse nuk po i shikonte nxënësit, porse po qëndronte me duart prapa dhe me shikimin në dysheme,

përpara këmbëve. Çfarë mendonin e çfarë pritnin ata prej tij? E dinin që ai e kishte parë traktin që kishte rënë nga banka pranë dritares dhe që e kishte kuptuar se edhe të tjerë po lexonin trakte, kur kishte hyrë në klasë? Vetëdijen e kësaj pyetjeje ai e kishte dalluar në fytyrat e Mirdashit e të Stilianit. Çfarë besim kishin ata tek ai?

Eci drejt dritares. Nxënësit e bankës së parë po rrinin fare të qetë dhe po e ndiqnin me bishtin e syrit. Mbeti këtu i palëvizur. Çfarë po shikonte përtej qelqit? Asgjë.

Ai u kthye kur u hap dera e klasës me rrëmbim. Një oficer dhe dy karabinierë hynë brenda duke dihatur.

Nxënësit nuk luajtën nga vendet.

— Alcatevi!¹⁾ — bërtiti oficeri, pa përfillur nëse mësuesi ishte apo jo në klasë.

U dëgjua zhurmë këmbësh, por nxënësit nuk po ngriheshin. Karabinierët u futën nëpër rreshtat e bankave dhe filluan t'i kapin nxënësit për krahu për t'i ngritur.

— Profesor, a e keni nën kontroll klasën tuaj? — pyeti oficeri dhe shtrëngoi nofullat e gjera si të kalit.

Profesori rrotulloi vështrimin mbi të gjithë nxënësit dhe iu përgjigj, duke u munduar të ruante qetësinë në zërin e tij:

— Po, zoti major.

— Çfarë kontrolli mund të keni ju, kur në shkollën tuaj qarkullojnë trakte komuniste!? — thirrri majori. Pastaj u foli karabinierëve: — Shikoni me imtësi kudo!

1) (Ital.) Ngrihuni!

Dhe filloi edhe vetë të kërkonte nën bankat dhe nëpër xhepat e nxënësve.

Fytyra e profesorit ishte prerë. Maja e hundës së tij pak e kërrusur, ishte zbardhur. Bebet e syve gështenjë ishin zmadhuar dhe vetulla e majtë i ishte ngritur hark.

Ai po i hetonte nxënësit një për një, por nuk po vinte re ndonjë ndryshim të ndjeshëm. Ajo larmi fytyrash, që mbushnin klasën, ishte në një harmoni të plotë.

Ç'do të bëhej? Ç'i priste ata dhe atë vetë? Nuk e kishte parë veten kurrë në çaste të tilla, kaq të rënda.

Karabinierët po kontrollonin Mirdashin dhe Stilianin. Këta kishin ngritur duart, por sytë i kishin tek ai. Ata sy nuk ishin aspak të trembur. Përkundrazi, ishin të qetë e të guximshëm. Stiliani po i buzëqeshte. Dhe nga kjo buzëqeshje sikur po dilte përshëndetja e tij: «Mirëmëngjes, profesor», ashtu siç e kishin përshëndetur nxënësit, kur po vinte sot në shkollë.

«Mirëmëngjes, profesor».

Mbushi kraharorin me frymë dhe ndoqi kontrollin që po u bënin nxënësve të fundit.

Karabinierët u hoqën mënjanë dhe majori deshi të largohej pa i folur asnjëri.

Po profesori nuk mund t'i linte të shkonin ashtu. Ai mendoi se fjala i binte atij. Këtë fjalë e kërkonin të gjithë ata nxënës, e kërkonte e drejta, e kërkonte zemra e tij. Ai përdori guximin që i kishin dhënë ata.

— Zoti major, kjo sjellja juaj pa vend nuk është aspak e lejueshme, — tha me theks dhe me një farë madhështie, ashtu si theksonte pjesët e

mësimet që i pëlqenin më shumë. — Unë protestoj që ju hytë kështu, pa prurë, dhe pa më pyetur, në orën time të mësimet. Këtu përgjigjem unë. Faji juaj bëhet edhe më i rëndë, pas rezultatit të kontrollit tuaj të rrëmbyer.

Majori e vështroi me egërsi, nuk denjoi t'i përgjigjej, vetëm u thirri karabinierëve:

— Andiamo!)

Ai përplasi derën duke ikur.

Në klasë u bë zhurmë. Nxënësit filluan të flisnin për atë që ndodhi. Ata rrethuan profesorin.

— Qëndruat si duhet, profesor, — i tha atij Stilian.

— Po traktet? — pyeti ai me padurim.

— I hëngrëm.

— I hëngrët?!

— Sa pamë që i biri i afendikoit ju kërkoi leje dhe iku, e morëm me mend se ku mund të shkonte. Prandaj i copëtuam letrat dhe i gëlltitëm.

Profesori po çuditej. Ai kishte një besim të madh te nxënësit e tij, më të madh se kurrë ndonjëherë.

---

1) Ikim.

MOLLËT

Marsi ishte më të dalë, dhe, ato ditë, moti sikur po kthente për mbarë. Dielli, si t'i shtynte me dorë retë, nxirrte kryet dhe hidhte mbi pllajë një ngrohtësi të cilën njerëzit mezi e prisnin. Por, lart, çukat e maleve nuk e kishin shkundur dëborën.

Këtë pasdite ishte vrenjtur përsëri dhe kishte nisur një erë që vinte tutje nga gryka. Ajo të kujtonte reshjet dhe cingërimën.

Nga një kasolle e veçuar dilte një tym i rrallë.

Në të ndarën përdhese ndihej një zbrazësirë e madhe, ndonëse atje kishte dy njerëz dhe një mace, e strukur pas gllanikut. Këta nuk mbushnin dot të ndarën me katër muret e zhveshura, me trarët e zbuluar e të nxirë të pullazit, dy postiqet e rrjepura nga koha, një sënduk e një sofër në një qoshe dhe një musandër me dërrasa të kalbura.

Çdo gjë heshte. Veç macja laramane, që kishte futur kokën në hirin e vatrës, gërhiste. Dy njerëzit, plaku me plakën e mbështjellë me një shami të

zezë të zbërdhulët, po rrinin mbi postiqet, kundruall njëri-tjetrit. Plaka kishte lëshuar fytyrën e gjatë me atë lëkurën pala-pala, si petë dhe po dremiste. Plaku, me një setër të arnuar krahëve, po hiqte një palë tespihe të vjetra, kokëvarur. Në atë gjysmerrësirë të së ndarës dhe të fytyrës së tij, zbardhnin çuditërisht koka e tij e qethur rrafsh dhe mustaqet, që binin poshtë si dy xhufka me majë të hollë.

Në vatër po digjeshin fundërrinat e ca shkar-pave dhe ngrihej një fjollë tymi ziosh që e thithte oxhaku. Vështrimi i plakut ndiqte rrugën e kësaj fjolle, të cilën e merrte me mend që dilte përmbi kasollen e tij, pastaj shpërndahej e përhapej kushedi ku, në pafundësinë. Kështu ishin shpërndarë, gjatë viteve, edhe mendimet e tij, të cilat, si ai zjarri, e tymi, ishin ndezur, kishin marrë flakë, pastaj ishin platitur, dhe kishin nxjerrë vetëm tym, që davaritej e humbiste. Tani sikur i kishte mbuluar hiri.

Nga oxhaku zbriti një rrymë ere që theu vijën e drejtë të fjollës së tymit, dhe e fryu këtë përkrah së ndarës. Tymi i hyri plakut në hundë e në gojë dhe atë e zuri kollë.

Plaka përpëliti kapakët e rënduar të syve dhe pyeti:

— Fole gjë?

— Jo. Zuri erë...

— Mos na e kthejë me dimër...

— Dimër?... Molla lëshoi sythe...

— I ka këto marsi. I gënjen pemët...

— Më mirë të mos çelin...

— Më mirë... Të mos i zërë ngrica në lulet...

Prilli është ndryshe...

Plaku tërhoqi setrën, që i kishte shkuar mënjane, u fut më mirë nën të dhe tha:

— Me zjarr si do t'ia bëjmë, po na ra dëborë tjetër...

— S'mbeti kleçkë nga kumbulla?

— Jo.

Plaka mori frymë thellë dhe sikur u ankua:

— Iku dhe ajo, se e pate merak për ta prerë...

— Ç'të digjnim tërë dimrin? Nuk bënte më. Tre çerekë ishte tharë. Nja dy kokrra, dhe ato i krimbte. Ç'e doje?

— Ehi!... — psherëtiu plaka dhe mbylli sytë përsëri.

Ajo donte të humbiste në dremitje, të harronte gjithçka.

Plaku po e shikonte me bishtin e syrit. Atë kumbullën ajo e kishte mbjellë vetë, këtu e tridhjetë vjet të shkuar. Bënte kokrra të kuqe, të ëmbla, e me lëng. Prej tyre bënin hoshafe. Pastaj kokrrat i kishte pakësuar, kishte zënë t'i krimbte e t'i rrëzonte.

Plaku po e shikonte plakën ashtu të pakët, me lëkurë të fishkur e me gojë të futur nën hundën pak të zgjatur. Pesëdhjetë e ca vjet me radhë ai e kishte parë, kishte ndenjor e kishte punuar me të, kishte kuvenduar e ishte këshilluar, kishte vënë re vetitë e saj dhe ndryshimet që ajo kishte pësuar. Mbante mend shumë gjëra. Në ato pesëdhjetë vjet ajo ia kishte lehtësuar shumë herë mendimet.

«Po të mos bjerë gjë nesër, do të dal të bëj ca shkarpa», deshi t'i thoshte plaku asaj. Por nuk guxoi t'i prishte atë qetësinë, në të cilën e kishte kredhur dremitja.

Tre kalorës po ngisnin me nxitim. Dukej se donin të arrinin shpejt në vendin për ku ishin nisur.

Por, kur mbërritën atje, ku udha thyhej pak e degëzohej poshtë, më të djathtë, kurse krahu i majtë i saj merrte faqen e shpatit, ata i mbajtën kafshët.

— Unë them të kthehemi te plaku, — u tha një djalosh mbi njëzetvjeçar dy të tjerëve. — Kasollja e tij ishte e veçuar; në fshat nuk hyjmë, dhe as na ndien njeri në këtë kohë.

— A thua?... — foli mendueshëm kalorësi më i gjatë, që qëndronte mbi një kalë të bardhë qimendritur.

— Në qoftë se milicët janë nisur këtyre anëve, — iu përgjigj kalorësi i tretë, që dukej i intë brenda gozhupit të tij, — duhet t'u shmangem.

Tjetri u mendua përsëri, pastaj tha:

— Nuk duhet të vonohemi, na presin...

Djaloshi, që pat folur i pari, ndërhyri:

— Nuk do të qëndrojmë shumë te plaku. Sa të erret. Milicët nuk lëvizin kur ngryset. I biem, pastaj, nga Përroi i Thatë dhe shkurtojmë rrugë.

Kalorësi shtatgjatë e miratoi këtë mendim. Të tre u kthyen më të majtë, faqes së shpatit.

Përpara kasolles zbriti i pari djaloshi, i cili tani u duk me tërë trupin e tij mesatar, të bëshëm, me kofshë të trasha, që sajoheshin nën

poturet prej shajaku të zi, me kopsa anash në kërcejtë e këmbëve. Ai shtyu trinën, hyri në atë copë oborr dhe u fut në të ndarëp e kasolles. Pas pak doli me plakun.

— Urdhëroni, urdhëroni! — u dëgjua ky që në pragun e kasolles, pastaj nxitoi drejt kalorësve, zuri për freri pelën e bardhë dhe vazhdoi: — Zbritni, urdhëroni, mirë se të vini! Urdhëroni!

Dukej sikur ishte hutuar ca. Ai po u vinte rrotull kafshëve, diçka donte të bënte, të shërbente me ngut, e me kujdes. Në lëvizjet e tij kishte një zhdërvjelltësi si të përshkënditur aty për aty.

Kapërceu trinën kalorësi me pelën e bardhë, pas tij ai me gozhup, që ishte sa i imtë, aq dhe i shkurtër, pastaj djaloshi me shajak. Dëshën t'i hiqnin kafshët e t'i lidhnin mënjanë, por plaku u hodh:

— T'i futim brenda, në katoq; jo, jo, këtu...

— Nuk nxë atje, — ia preu djaloshi. — Një çikë do të rrimë, jemi për udhë...

— Sa të rrini. Hajvanët janë të djersirë. Po fryn erë e po veson...

Kishte zënë një shi i hollë, të cilin era e përhapte dhe sikur e ndërpriste për një çast.

Katoqi ishte përballë së ndarës së pleqve, përposh truall, me mure të lyera me baltë. Sipër kishte vetëm një frëngji pa xham, me dy purteka për parmakë. Në një qoshe ishte shtruar ca kashtë, ku kishte rënë më gjunjë një dhi e kuqërreme. Plaka po e dëbonte dhinë e po u hapte vend tri kafshëve të udhëtarëve që kishin buajtur në kasolllen e saj. Pastaj mori atë dorë shkarpa që kishin

mbetur, i theu, i vendosi në vatër dhe filloi t'i frynte zjarrit.

Macja, që nuk e kishte prishur gjumin, lëvizi atëherë, u çua, u shtriq së gjati kockë e lëkurë, pastaj ngriti kurrizin si gungën e një deveje dhe hapi gojën, mjaulliu me një zë që mezi u ndje, si një ankim i përtuar. U largua nga vatra dhe vajti t'u fërkohej njerëzve pas këmbëve.

— Kemi miqësi të vjetër me të atin, — u foli plaku dy miqve, duke treguar djaloshin. — Hallet e jetës na lidhën. Shkonim e punonim si mjeshtra në Myzeqe. Ngrinim shtëpi për bejlerët. Për vete mbetëm me këtë kasolle. Si i thonë: kovaçi masha bën e mashë s'ka.

Ishin sheshuar të gjithë rreth vatrës. Dy miqve u kishin lëshuar postiqet. Plaku dhe djaloshi, këmbëkryq, mbi dhogat e ronitura të dyshemesë. Veç plaka po vinte rrotull si një hije, herë dilte jashtë, herë hapte dhe shikonte brenda në musandër, sikur t'i kishte humbur ndonjë send dhe nuk kishte se ku ta gjente. Ajo iu afrua plakut dhe e vështroi me ankth. Ky e pa dhe i foli shkurt:

— Ulu, tani.

Me këto dy fjalë sikur i dha përgjigjen për të gjithë atë që e mundonte, i hoqi peshën e çdo kërkimi të kotë, që nuk sillte gjë.

— Mos u shqetësoni për ne, — foli miku shtat-gjatë, me një zë të plotë e të butë. Ai sikur të kishte gërmuar thellësinë e shpitrave të dy pleqve. — Asgjë nuk duam. Për pak do të nisemi.

— As duhan nuk më ndodhet, — tha plaku. — Nuk e kam pirë tërë jetën.

— Mirë ke bërë, — tha tjetri. — Huq i keq ky i duhanit. Nga ne të tre vetëm unë e pi.

Ai nxori një paqetë dhe ndezi një cigare.

— Të shkretën! — u pikëllua plaka. — Shtiri e flamosura dhi! Qumështi iu tremb dhe i iku!

— S'ka gjë, rri rehat. Zemrat tuaja mjaft i kemi.

Plaka kundroi fytyrën e mbushur të mikut dhe sytë e tij të zinj që qeshnin. Ajo u ul midis djaloshit dhe miku tjetër, i cili e kishte hequr gozhupin dhe e kishte lënë pas murit. Mbështeti dorën e saj në gjurin e tij; edhe ai vuri dorën e vet mbi atë dorë të vogël me një bardhësi të vrazërë. Plaka ndjeu ngrohtësi. Ajo ngriti sytë dhe e pa drejt. Fytyra e tij e rrumbullakët ishte shumë e qetë. Mendoi se ai duhej të ishte nja njëzet e pesë vjeç. Pastaj ktheu kokën nga tjetri, i cili iu duk se do t'i kishte kaluar të tridhjetat. Të rinj ishin të gjithë ata.

— Vetëm një djalë keni pasur... — tha miku shtatgjatë.

— Vetëm një, — tundi kokën plaku.

Plakës sytë e përtharë iu mbushën me lotë të papritur, se dukej që çdo burim i tyre kishte *shteruar*. Ajo vuri dorën tjetër mbi atë të mikut që kishte pranë, e shtrëngoi fort, sikur donte të ndalonte rrëkëllimën e atyre lotëve, mbi faqet e saj të mpita.

— Mbetëm kërcurë... — vazhdoi plaku.

— Bijtë tuaj, jemi të gjithë, — i tha zemër miku.

— Të na rroni! Veç, si po na shikoni...

- Nuk do të mbeteri kështu...
- Ç'mund të presim?...
- Shumë.
- Ne, tani...
- Të zezë e patët rininë. Por pleqërinë do ta keni të bardhë.

Plaku heshti. Fryu shkarpat që po tymosnin, dhe një flakë tjetër mori me kërcitje.

Pastaj plaku pa mikun e tij në sy dhe tha:

- S'e zuri plumbi mbretin...
- Do t'i zërë, atë dhe të tjerët, - u përgjigj miku.

- Eh!... - Dhe pas një pushimi plaku pyeti:

- Ç'të reja na sillni?

- Komandantin e policisë e vranë në qytet, - iu përgjigj kësaj radhe miku që rrinte pranë plakës.

- E vranë! - u kthye me gjallëri drejt tij plaku, sikur të kërkonte ndonjë shpjegim më shumë.

- E shtrinë mu përpara shtëpisë së tij. Dy «trimat» që e ruanin ua mbathën këmbëve.

- Komunistët e vranë?

- Bijtë e popullit, që janë ngritur për liri.

- A dini të më thoni kush janë komunistët? Ç'është ajo partia e tyre, që kam dëgjuar se qenka mbledhur në Tiranë? - pyeti plaku dhe u duk se këto dy pyetje po e mundonin prej kohësh.

Për disa çaste në të ndarën mbetën të varur ra vetëm këto dy pyetje.

Miku shtatgjatë thithi cigaren, të cilën e ki-

shte vënë në një cigarishte të hollë dhe foli:

— Partia e komunistëve është populli, jemi ne, jeni ju, të varfërit e të shtypurit...

— Kjo parti është ngritur kundër Italisë, kundër bejlerëve?..

— Ajo lufton për të çliruar vendin, për t'u dhënë fabrikat punëtorëve, toka fshatarëve...

— Ç'më thonil!... — lëvizi kokën plaku. Pastaj ra në mendime, duke hequr tespihet. — Do të bëhet luftë, the? — murmuriti pas pak, me sytë te prushi që kishin lënë shkarpat e djegura.

— Pa luftë nuk fitohet gjë.

— Dhe fshatarët do të fitojnë tokën? — ngriti ti kokën plaku.

— Do të marrim tokën e tyre.

— Eh! çudil!...

Në këto fjalë të plakut kishte diçka, të cilën plaka e njihte mirë. Ai kështu thoshte sa herë prishte një gëzim, një lajm a një punë të kryer së mbari. Dhe atëherë gëzimi i tij lehtësonte edhe shpirtin e saj. Ndaj, thellë në zemër ajo po uronte tani ata që, në këtë mbrëmje, kishin mbushur atë të ndarën e tyre përdhese, e cila rrinte gjithnjë bosh.

Plaka shtrëngoi përsëri dorën e mikut pranë saj, dhe ky i buzëqeshi.

— Sill atë kandilin, — tha plaku. — U err.

Plaka mori kandilin nga guri i oxhakut dhe ia dha. Ai e afroi të thëngjijtë, u fryu këtyre dhe fitili mori flakë. Plaka e vendosi prapë kandilin mbi oxhak.

— Na ndjeni, — foli miku shtatgjatë, duke u ngritur. — Duhet të nisemi.

U ngritën dhe të tjerët.

— Këtë ditë nuk do ta harroj, — u mëshoi ngadalë fjalëve plaku. — As e fal me kaq. Ju pres përherë. Mbase do t'ju sjellë puna këtyre anëve. Derën e keni të hapur.

— Do të vijmë, — thanë ata.

— Si?! Kështu!... — u turbullua plaka dhe e vështroi edhe një herë plakun me atë ankthin me të cilin e kishte kundruar kur miqtë ishin ulur pranë vatrës. Plaku e kuptoi përsëri, dhe tha:

— Të bëjmë gati kuajt...

— Daleni! — kundërshtoi plaka.

Ata nuk dinin përse donte t'i ndalonte.

Ajo shkoi pranë sëndukut dhe ngriti kapakun, që lëshoi një zhurmë të lehtë. Që brenda erdhi era e gjërave të ndenjura. Plaka u kërrus, futi dorën, kërkoi në një qoshe të sëndukut dhe nxori që andej dy kokrra mollë.

— Këto të dyja paskan mbetur, të shkretën!
— foli ajo.

Mollët kishin një ngjyrë të zbehtë kafe dhe ishin fishkur.

— Urdhëroni, — ua zgjati dy miqve plaka. — Duken si të kalbura, por jo. Brenda janë të brydhëta. — Pastaj u përlij, duke treguar djaloshin: — Këtë e kemi djalin tonë. Merrini ju.

— Bashkë do t'i hamë, — i tha miku i imtë, që kishte veshur gozhupin.

— Na falni, — foli si e turpëruar plaka. — Nuk na u ndodh gjë tjetër...

— Nënë.. — deshi të fliste miku shtatëgjatë, por ai nuk shtoi tjetër fjalë.

E përqafoi plakën dhe e uthi. Pastaj i shtrëngoi dorën plakut dhe e përqafoi.

Ata shaluan kafshët.

— Do t'ju vijmë, — tha me zërin e tij të plotë kalorësi shtatgjatë.

— Këtu na keni, — iu përgjigj plaku.

Ata u nisën.

Gjersa trokitjet e patkonjve humbën në errësirë, plaku dhe plaka qëndruan te pragu i kasolles.

PËR TËRITJE

Brenda autobusit të vogël ishte zagushi. Njerëzit ishin strukur pranë njëri-tjetrit. Shoferi kishte marrë tre vetë jashtë vendeve. Të tjerët ishin ankuar, por ai nuk ua kishte vënë veshin. U kishte thënë se në këto kohë të vështira, kur mezi nisej një autobus nga Tirana për në qytetet e tjera, kishin porosi që t'u bënin vend nevojtarëve në ndonjë qoshe. Ai mbante ca frona të ulët. Dy i kishte futur në rruginën e ngushtë të automjetit, tjetrin e kishte vendosur afër derës. Por udhëtarët nuk i kishin gëlltitur shpjegimet që u kishte dhënë. Ata e dinin se në këto kohë, një vend në autobus bënte njëqind franga nën dorë dhe këto shkonin në xhepin e shoferit.

Ndonëse gati të gjitha dritaret e makinës ishin të hapura, udhëtarëve sikur po u zihej fryma. Që jashtë, nga lugina e lumit, ku po kalonin nuk vinte asnjë puhizë. Gushti kishte hyrë me vapë. Dita ishte gdhirë me re që paralajmëronin shi, por që ende nuk po dukej.

Ndërmjet tregtarëve, komisionerëve, nëpunësve dhe një nëntogeri mustaqelli të milicisë, i cili

po udhëtonte me kostum civil, që rrinte si diçka e huaj në trupin e tij eshtërmadh, në radhët e para të autobusit ishte një burrë trupvogël, rreth të tridhjetepesave, me vetulla të zeza, me mjekër të rruar atë mëngjes, por që dukej si gjer në mbrëmje do t'i rritej përsëri e dendur, e ashpër dhe e nxirë. Ai kishte shkopsitur jakën e këmishës, kishte liruar kravatën dhe kishte ngritur në majë të kokës borsalinën ngjyrë mavi. Ballin ia kishin mbuluar bula djerse. Ndiante vapë e lodhje. Muhabetet që zukatnin ishin për të një ngaçmim, të cilin ia kishte acaruar rënkimi shurdhues i autobusit, me atë gërvishtjet e mprehta, kur kishte ngjitur të përpjetën. Udhëtimi me autobus ishte i gjatë, i mërzitshëm, rraskapitës. Ai kishte rastin të vinte me mileçenton e drejtorit të nozullimeve, por e kishin këshilluar të udhëtonte më mirë me autobus.

... — Shofer, qëndroje pak, të marrim një çikë frymë, se na u zu fare... — foli njëri.

... — Ja, atje poshtë, të kafeneja... Lagim gurmazin dhe çlodhemi, — u pëngjigj shoferi.

... Si ktheu filxhanin e kafesë dhe shpiu këmbët, burri me kapelë ngjyrë mavi u ndje disi i lehtësuar. Tani, ndonjë orë rrugë mbetej deri në qytetin ku do të arrinin. Autobusi po shkonte buzë liqenit. Ujërat e tij, në kohë të kthjellët, ishin nga më të kaltrat e më të tejdukshmet. Por sot ishin murrëtyer. Ai ishte larë në ato ujëra të ngrohta, kishte vozitur mbi to me varkë. Disa herë kishte ardhur këtu edhe me nxënësit e tij. Ruante kujtime të dashura. Mbi dy vjet kishte dhënë mësim në liceun e atij qyteti. Kohë jo e gjatë, por që i kishte mjaftuar për t'u njohur e për t'u miqësuar me kolegë, nxënës dhe familje të përmen-

dura. Ishin të afruar, të zgjuar, me kulturë ata qytetarë. Po kthehej pas tre vjetësh. Dy vjetët e Tiranës nuk mund t'i krahasonte me ata të qytetit krahinor. Ç'është e vërteta, ai kishte nisur një jetë të re në Tiranë, ishte futur në rrethe të larta, ishte argëtuar ashtu si nuk mund të bëhet në kra-hina, por, prapëseprapë, jeta, ambientet, atmosfera e atij qyteti, kishin diçka tjetër. Sa për vitin që kaloi në Itali, oh, puna ndryshonte! Ku Ballkani, Jugosllavia e Greqia – ku kishte studiuar – dhe ku Italia! Sidomos Romë, Firenze, Milano! Qytetërim, art, bukuri! Kishin të drejtë të mburreshin, kishin të drejtë të kërkonin...

A do t'i gjente përsëri ato ambiente, atë atmosferë të ngrohtë e frymëzuese? Kishin kaluar tre vjet, dhe gjatë këtyre tre vjetëve kishin ndodhur ndryshime. Edhe për atë qytet kishte dëgjuar disa gjëra, ndonëse vitin e fundit kishte qenë përtej Adriatikut. Veçanërisht eprorët e tij, para se ta nisnin për detyrën e re, e kishin sqaruar dhe udhëzuar. Ai e kuptonte: në qytet dhe në lice nuk ishte gjendja e tre vjetëve më parë. Sidoqoftë, atij i duhej të kishte kujdes dhe të vepronte me mend. E dinte që në personelin e liceut ishin bërë lëvizje. Një pjesë ishte larguar: të tjerë kishin ardhur. Për disa prej tyre kishte marrë porosi. Megjithatë, në shkollë kishin mbetur disa profesorë të vjetër, me ndonjërin prej të cilëve ai kishte pasur muhabet më shumë. Sidomos, duhej të përpiqej të afrohej me nxënësit, i kishin thënë. Këta ishin pika nevralgjike e shkollës. Tani, nxënësit, të cilëve, u pat dhënë gjuhën shqipe dhe latinishten, ishin në klasat e parafundit dhe të fundit. Ishin rritur. Me shumë prej tyre kishte pasur miqësi.

Ishin fëmijë nga familje fisnike, nxënës të zellshëm e të sjellshëm. Disave u kishte vajtur shumë herë në shtëpi. Ishte miqësuar edhe me prindërit e tyre. Me të tjerë kishte dalë kaq herë shëtitje kodrave. Kishte shkuar në bibliotekën e qytetit, kishte rrahur mendime për shkrimtarë e vepra letrare, i kishte ndihmuar. Një nga më të mirët e më të dashurit e tij ishte Pandushi. E ka në sy atë fytyrë disi të zbehtë, vështrimin e kaltër, që gjithnjë sikur qeshte, flokët e çelur. Ja tek i vjen zëri i tij i druajtur, që shpreh një mendim të kthjellët. Këta nxënës do të jenë një mbështetje për të. Ata janë të rritur. Të tjerët, të klasave më të ulëta, nuk mund të krijojnë probleme.

Këto mendime e shoqëruan atë gjer në të hyrë të qytetit, i cili iu shfaq me të njëjtën pamje, ashtu siç e kishte lënë para tre vjetësh, por si më i lodhur dhe disi i ngrysët.

2

Në zyrën e drejtorit ai e ndiente veten krejt ndryshe. Ishte vetëm. Për të parën herë po rrinte vetëm në këtë dhomë, një anë e së cilës vinte e rrumbullakët, sipas trajtës që kishte ndërtesa në një krah. Zyra ishte gati po ashtu e pajisur, si tre vjetë të shkuar. Tryeza prej arre e drejtorit, një tryezë tjetër e gjatë, rreth së cilës mbledheshin trupi mësimor, një dollap biblioteke i mbushur me enciklopedi dhe libra të tjerë të huaj, dy kolltukë e një kanape në një qoshe, kasaforta e vogël në qoshen tjetër. Përposh, një qilim persian ngjyrë portokalli. Nga tavani i varej një abazhur me tre

krahë të kristaltë. Po, po, ndonjë ndryshim i vogël ishte bërë në këtë zyrë. Fotografitë e perandorit dhe të Duçes ishin vendosur në korniza të mëdha ngjyrë ari; takëmi i bojës së shkrimit ishte zëvendësuar me një më të madh, krejt i zi; dy taketuke prej kristali me shenjat e liktorit dhe një servicio likerit për miqtë në syzen e poshtme të bibliotekës.

Të gjitha të tjerat, siç kishin qenë atëherë kur ai vinte për mbledhje. E kishte zakon të ulej në të njëjtin vend, aty nga fundi i tryezës. Kundrejt, pak më lart, kishte ndenjtur disa herë ajo, profesoresha e re e historisë. Gjatë mbledhjes, ai vinte re mirë tiparet e saj të brishta, ato buzë të pangjyera, por joshëse, ata sy me qepalla të ulura, ata flokë të ndritur ngjyrë gështenjë, që binin në supet e saj. Kishte një zë të qetë dhe në klasë ose me kolegët fliste butë, si ndonjë fëmijë. Por, në mbledhjet e drejtorisë, ku ajo nuk mbetej asnjëherë pa folur, zëri i saj mernte tjetër ngjyrë, fuqizohej. Ajo gjallërohej e të linte vragë me ato që thoshte. Kishte gjithmonë diçka për të thënë, për mësimin, për programet... Dhe fjala e saj sikur e bënte më të bukur... Ai kujtonte se do ta gjente prapë këtu. Për të kishte pyetur sapo kishte marrë vesh se emërohej në liceun e vjetër. Por i kishin thënë se ishte transferuar në Gjirokastër. Përse? I kishin dhënë një përgjigje të vakët.

Tani ndihej i vetmuar. Kishte përpara, mbi tryezë, dosjen sekrete, që e kishte nxjerrë nga kafortat, dera e së cilës kishte mbetur e hapur. Kishte lexuar raporte e karakteristika, për nja dy profesorë, që tani kishin kaluar në shkolla të tjera, kishte gjithashtu disa shënime jo të mira. Në

fletëkarakteristikën e saj ishte bërë një pikëpyetje e madhe me laps të kuq. Shënime me mendime dyshimi kishte gjetur edhe për disa nxënës. Ai duhej t'i studionte mirë të gjitha këto, duhej të bënte hetime. Por, me mend e me takt; të ndërrohej pakëz fleta; të mos binte në gabimet e paraardhësve të tij.

Mbresat e ditës së parë ishin të kënaqshme. Në shkollë nuk e kishin pritur keq. Disa profesorë i kishin shtrënguar fort dorën, i kishin buzëqeshur, ndonjëri e kishte përqafuar. Nxënësit, sidomos ata të klasave të fundit, e kishin vështruar të heshtur e si të habitur. Ai kishte dalluar Pandushin midis tyre. Ishte zgjatur, fytyra e tij sikur ishte burrëruar, por ajo ruante atë farë zbehtësie, atë vështrim soditës.

Djaloshin e kishte ftuar në zyrë, në mbarim të mësimit. Shikoi orën e dorës. Edhe pesë minuta që të binte zilja. Mbylli dosjen, e futi në kasafortë dhe e kyçi këtë. Ndezi një cigare dhe filloi të vozitë nëpër dhomë. U dëgjua tringëllima e ashpër e ziles. «Ky Gaqi ia sillon shumë», mendoi. Iu kujtua se në Itali zilet binin më ëmbël. Në disa shkolla ishin vënë zile elektrike.

Zhurme nëpër korridore, zëra nxënësish, të thirrura jashtë, tek dilnin nga shkolla. Pastaj zhaurima u largua ca nga ca.

Por Pandushi nuk po dukej.

Shkolla sa vinte e po qetësohej më shumë. Si kështu? Të kishte ikur edhe ai?

Drejtori mbajti vesh. Iu dëgjuan këmbë që po afroreshin. U përqëndrua. Këmbët u larguan prapë. Kush të ishte? Ndonjë nga shërbyesit?

Më në fund, trokitje te dera.

— Hyr, — foli, duke zvarritur zërin drejtori.
Dera kërciti ngadalë.

Pandushi u duk, duke mos lëshuar dorezën.
Drejtori buzëqeshi dhe eci drejt tij.

— Eja, Pandush, po të pres...

I zgjati dorën. Djali i dha të tijën pak me vonesë. Drejtori e tërhoqi brenda dhe e uli në kanape. Ai ndenji pranë djalit. Nisi ta pyeste për tre vjetët e fundit, për të dhe për familjen, për shokët, për profesorët, për qytetin. I shfaqti vetë ndonjë mendim. I tha se ishte rritur e kishte bërë ndryshime. I kujtoi copëza nga jeta e shkollës, kur ishte profesor në lice, ndonjë orë mësimi, diçka të veçantë e gazmore, një ndodhi... Djali dëgjonte. Ai përgjigjej shkurt, jepte ndonjë shpjegim, herë tundte kokën në shenjë pohimi ose thoshte vetëm «jo».

Drejtori hetonte çdo lëvizje, peshonte çdo fjalë të tij,

— Kemi kaluar shumë mirë, — tha pastaj.

— Po, — miratoi djali.

— Sigurisht, edhe më mirë kemi për të kaluar në të ardhmen...

Djali nuk foli.

Drejtori heshti. Mbështeti kokën në shpinën e kanapesë dhe thithi thellë cigaren. Ai rrudhi vetullat. Djali mendoi se tani do ta kishte zënë cigaren; atëherë nuk pinte.

— Nga ata dy vjet e gjysmë që kalova me ju këtu, kam kujtime shumë të bukura, — foli si në ëndërr drejtori. — Të gjithë ju keni qenë të mirë. Veçanërisht ti, Stefi, Gori e Samiu keni qenë shumë të zellshëm, të shkëlqyer në mësim, të përpiktë. Te ti, sikundër dhe te ndonjë profesor,

gjeta miq të vërtetë që në ditët e para të ardhjes sime. Isha i ri në këtë qytet. Nuk njihja njeri. Por ngrohtësia juaj më dha prehje dhe optimizëm. Ti më ndihmove edhe me libra, që nuk i kisha lexuar. E... — buzëqeshi përsëri drejtori.

Këto fjalë po gjallëronin kujtimet e djalit. Dita e parë e mësimit me të. Zelli me të cilin u shpjegonte lëndën. Komentet që u bënte copave letrare, aftësia e tij në gramatikë, rrjedhshmëria e të folurit, ndihma, që nuk ua kursente. I ftonte për këtë edhe në shtëpi. Nxënësit e çmonin. Në shtëpinë e tij kishte vajtur edhe ai. Herë për t'i shpënë librat që lexonte, herë për të biseduar rreth një mësimi a një romani. I priste të gjithë me qejf në atë dhomëzë beqari, vetëm me një krevat tek, një tryezë të vogël e dy karrige prej shavari. Shtëpinë e zënë me qira e kishte nja dy rrugica më poshtë se shtëpia e vet në lagjen e moçme të qytetit. Shpesh kishte ndenjtur gjersa fillonte të binte nata. E dëgjonte me kujdes t'i fliste për një sërë gjërash, të cilat ai nuk i dinte. Pastaj këmbenin mendime. Profesori e dëgjonte gjithashtu me vëmendje dhe vlerësonte gjykimet e tij. Kështu kishte lindur një miqësi e çiltër midis tyre.

— Si ia keni shpënë këto vite? — i bëri gati të njëjtën pyetje për të dytën herë drejtori.

— Mirë.

— Me profesorët, me shokët?...

— Po... si me profesorët dhe si me shokët..

Drejtori qeshi.

— Verite dë La Palis¹⁾, — tha.

---

1) Frëngjisht: E vërtetë e la Palisit — shprehje për diçka të vërtetë, që duket sheshit.

Buzëqeshi dhe djali.

— Të mirë i keni profesorët?

— Kjo varet... Si ta shikosh... dhe për ç'marrëdhënie ta gjykosh karakterin e tjetrit...

Drejtori kapsalliti sytë dhe i tha djalosht:

— Qenke bërë spiritoz! Më pëlqen...

Dhe në të njëjtën kohë, ai mendonte: «Mprehësia e tij sikur ka marrë nuanca të tjera. Koha ka bërë punën e saj...»

— Stefin, Samiun, ke gjithmonë shokë të ngushtë?

— Jo vetëm këta. Klasa jonë është miqësuar më shumë. Vetëm dy-tre qëndrojnë larg. «Qibarët»...

Drejtori qeshi përsëri.

— Qibarët!... — Pastaj, — vazhdoi: U bëtë maturantë. Vitet kaluan shpejt dhe sollën ndryshimet e tyre, si zakonisht. Ndofta, në jetën tonë, në vendin tonë, këto tri vitet e fundit kanë sjellë ndryshimet më të mëdha të kohës... Çfarë fakultet dëshiron të ndjekësh pas maturës?

— Çfarë fakultet!... — tha Pandushi i menduar.

— Letërsinë, besoj..

— Letërsia... Është e bukur...

— Në këtë lëndë ke qenë nxënësi më i mirë. Të këshilloj të studiosh letërsi. Universiteti i Firences ka fakultetin më të shkëlqyer.

Djalit vetvetishëm i vajtj mendja atje. Studentë të letërsisë i kishin folur për Firencen, për universitetin e saj. Pastaj i erdhi ndër mend Parisi, për të cilin kishte ëndërruar vite të shkuara. Por këto ëndrra tani ishin venitur.

— Përse mendon? — e pyeti drejtori, duke e parë me kujdes.

— Më duket e pamundur të shkoj në universitet...

— Pse?

— E... Familja ime nuk ka mundësi ekonomike...

Drejtori i hodhi dorën në sup.

— Këtë preokupacion mos e ki... Për nxënësit e mirë ka bursa, — theksoi ai. — Nuk dua të bëhet çështje poshtë e përpjetë, por po të pretoj se qysh tani do të interesohem për bursën tënde. Nuk do të kërkoj një favor, por një të drejtë që të takon plotësisht. — Ai psherëtiu. — Dëshira ime është që e gjithë klasa të ndjekë studimet e larta. Ka shumë nxënës të mirë. Pothuajse të gjithë. Veç, nuk e di... — Ai qëndroi. — Sapo kam ardhur. Më duhet pak kohë që t'i njoh nga të gjitha anët. — Në këto fjalë, drejtorit iu duk se i kishte shpëtuar ndonjë gjë që nuk duhej. Deshi të mos keqkuptohej — Ti më merr vesh, Pandush — vazhdoi me zë më të ulët. — Kjo kohë ka ca gjëra... Njerëzit, sidomos të rinjtë, bien viktimë pa dashka, nga mungesa e prurës, nga eksperiencia e paktë që kanë në jetë... Megjithatë, unë nuk dua të besoj gjëra të atilla për nxënësit e mi. — Dhe e ktheu bisedën gjatë: — Pandush, ti ke qenë një bibliotekë për mua.

— O!... — murmuriti djali.

— Po, po, një bibliotekë e vërtetë mund të them. Kam lexuar faqe të bukura nga librat që më pate dhënë. Tani dua të laj një borxh të vjetër. Nuk më kanë ardhur ende të gjitha plaçkat, gjersa të zë shtëpi... Për ca kohë jam në hotel. Të ftoj të më vish. Në valixhen time kam disa libra inte-

resantë të autorëve kontemporanë. Do të të pëlqejnë.

— Faleminderit, — tha djali. — Matura është e ngarkuar me shumë mësimë. Po i rralloj një çikë leximet e tjera.

— Sidoqoftë, shkrimtarët e kohës duhen njohur. Ata sjellin zërin e epokës sonë, krijojnë novacione në art. — Duke parë ngurrimin e djalit, shtoi: — Po i marr me vete disa libra nesër. Kalo nga zyra, të t'i jap.

Pandushi u ngrit.

— Më falni...

— Mirë. Dhe nesër eja për librat.

3

Djali nuk i vajti të nesërmen. Ndonëse drejtori e kujtoi edhe një herë, ai iu përgjigj se mund të vinte kur të ndihej i lehtësuar nga mësimet.

Drejtori i ri po njihej përherë e më shumë me gjendjen e shkollës. Në sytë e tij po zbulohehin të panjohura, paraqiteshin ndodhi shqetësuese, ngriheshin pikëpyetje. Dy klasat e fundit përbënin shqetësimin e tij më të madh. Atje diçka lëvizte. Dhe nuk ishte problemi i tre-katër vetëve, për të cilët çdo gjë ishte e qartë, por i të gjithë nxënësve, me përjashtim të disave. E çudiste Pandushi. Diçka i kishin thënë për të. Vetë e kishte vënë re. Që ditën e parë. Pastaj, gjatë bisedës së tij në drejtori, të nesërmen për librat... Përgjigjet e djalit ishin të zgjuara, zbavitëse, por... në to a nuk fshihej një kuptim i dytë? Ç'donte të thoshte me ato: «Kjo varet... Si ta shikosh... dhe për ç'marrë-

dhënie ta gjykosh karakterin e tjetrit...» Klasa jonë është miqësuar më shumë. Vetëm dy-a tre qëndrojnë larg... Qibarët...». Ishin miqësuar më shumë! Po, drejt e kishte. Ai e kishte parë disa herë me Nuzin. Dikur, Pandushi nuk kishte pasur shoqëri me të. Ata ndryshonin si zjarri me ujin, që rrjedh i qetë nëpër lëndina. Pandushi rrinte në bankën e parë, Nuzi gjithmonë në të fundit. Ai ishte i dhjetave, ky-nxënës mesatar. Jo se nuk merrte dot nota më të mira: edhe nëntën, edhe dhjetën i kishte marrë kur kishte dashur. I zgjuar ishte. Por dukej se mjaftohej me ato që përvetësonte në klasë, gjatë shpjegimit të mësimit. Në internat nuk mësonte. Çfarë bënte? Dreqi e merrte vesh. Në klasë nuk rrinte keq. Por internatin e kishte sjellë nga herë vërdallë. Ishte zënë e rrahur. Kundërshtonte kujdestarët për ndonjë mungesë. Kishte ngritur në këmbë për këtë dhe nxënësit e tjerë. Ment ia kishte prerë atë gjysmëbursë që i jepnin. Pandushi me Nuzin! Çi lichte tani?... Nuk duhej t'i hiqte shpresat nga Pandushi. Tjetër brumë ishte ky djalë. E kishte psikologjisur ai. Nuk mund të futej në ato ujëra.

4

«Ja, përsëri me Nuzin...», mendoi drejtori tek po dilte nga kuestura. «Ç'kërkojnë këtej?».

Atij i mbetën pezull këto mendime, se një tjetër e tronditi: «Më panë?» Uli kokën më shumë, ngjeshi borsalinën gjer në hundë dhe ktheu me nxitim rrugicën e afërt, që të humbiste nga sytë e tyre. «S'besoj të më kenë njohur...», i dha zemër

vetes. «Po bie errësira...» Disi i qetësuar, ai ndolli mendimet e para: «Shtëpia e Pandushit nuk është këtej.. Do ta marr vesh nesër...».

Shpejtoi hapat e tij të shkurtër, dredhoi në rrugica të tjera dhe kaloi në rrugën që e shpinte në shkollë. Kishte punë atë natë në zyrë.

Siç shkonte ashtu, kokulur, pa shikuar as djathtas as majtas, sikur t'i shpëtonte dikujt që po e ndiqte, ai nuk pa se në qoshen e një rrugice kishin arritur përpara tij dy djemtë. Ata ishin mbështetur pas murit.

— Ai qenka.., — foli Pandushi.

— Të thashë..., — theksoi Nuzi.

— Ç'ka dashur në kuesturë?... — vazhdoi Pandushi me vështrimin në gurët e kalldrëmit, kur filluan të ecnin ngadalë. — Të jetë bërë vegël e tyre?... S'mund të ma merrte mendja...

— Mos u çudit, — i tha Nuzi.

— *Kujtoj vitet përpara pushtimit... Na sillej mirë. Apo jo?*

— Ashtu ka qenë, — pohoi Nuzi. — Në lëndën e tij nuk rrija dot pa mësuar... Mirëpo...

— Si është e mundur? — pyeti Pandushi, sikur këtë pyetje t'ia bënte më shumë vetes.

— I morën mendtë.. I gjetën dobësinë; gra-të. E dërguan në Itali. E joshën. Ra në qeife...

— E ëmbëlsuan..

— Jo vetëm kaq. E degjeneruan, e përpunuan mirë. Shokët thonë se është oficer i SIM-it¹⁾.

— Mundet... Të tregova muhabetin në zyrë. Që atje vura re se ai nuk ishte profesori ynë i dikurshëm. Fjalët e tij, mënyra se si më fliste, për-

1) Policia politike e fshehtë fashiste.

drëdhjet e lajkat e tij më pështirosën. Ndonëse përpiqej të më paraqitej si dikur, nuk ia arrinte.

Fjalët e Pandushit shprehnin një ndohtësirë dhe një keqardhje. Nuzi po e nuhaste këtë. Ai po e vështronte me bishtin e syrit shokut e tij, që po ecte pa folur. Për Nuzin këto ndjenja ishin të përligjshme. Ai e njihte mirë shokun. Që në klasën e parë të liceut e gjer tani kishin qenë bashkë. I urtë, i ndjeshëm, i çiltër, i dhënë shumë pas mësimeve, disi i mbyllur, dikur Pandushi jetonte kryesisht me librat, kishte të bënte me një a dy shokë vetëm dhe me ndonjë profesor, sidomos me atë të letërsisë.

«Kohët kalojnë dhe njerëzit ndryshojnë për mirë a për keq, — mendoi Nuzi. — Disa përtërihen, të tjerë veniten... Ka dhe nga ata, të cilëve nuk u ndërron as lëkura, as qimja. Pandushi është nga të parët. Shtresa, karakteri i tij, do ta hidhnin me Lëvizjen. Ai na kuptoi shpejt. U bë një nga anëtarët më aktivë të organizatës sonë».

Nuzi ktheu edhe një herë tërthorazi sytë e tij të mëdhenj dhe vëzhgoi për disa çaste shokun e tij, që tani po ecte me duar në xhepa. Sytë e tij të gjallë, me bebe të zeza sterrë, ishin pak të egra, por të pastra. Tek po soditnin Pandushin, sikur miratonin diçka.

Mbi tryezën e drejtorit ishin tri copë trakte të zhubrosura, ndonëse u kishin shkuar dorën përsipër për t'i shtrirë. Drejtori, në këmbë, me duart prapa, kishte mbetur me sy të ngulur mbi to, si-

kur një magnet i fuqishëm ta kishte mbërthyer dhe të mos e linte të lëvizte. Dy hapa larg tij ishte profesori i italishtes, që kishte mbaruar studimet një vit më parë në Romë, me distinktivin e Gufit⁴) në mostrën e majtë të xhaketës. Profesori shikonte herë drejtorin, herë traktin, duke pritur një mendim, një vendim që të vepronte. Por drejtorit sikur i ishte prerë gjuha.

— Më në fund, duke rrokëzuar, me një çjerrje në grykë, ai tha:

— Ishin shumë trakte?

— Gati çdo nxënës kishte një në dorë. Vrapova, po Nuzi, Pandushi dhe Stefi, duket, i mblodhën dhe i zhdukën. Nuk i arrita dot. Vetëm këto dy i gjeta të mbledhura shuk në fund të korridorit.

— S'po duket Gaqi., — tha drejtori.

— Po vete ta kërkoj..., — u hodh tjetri dhe, sikur t'i kishin shkelur një sustë, u nis me hapa të mëdhenj, me atë trup që dukej si një trumb druri i vendosur mbi dy trarë.

Drejtori filloi të vozitë mëpër zyrë, ndërsa mendja i vërtitej si një qerthull. I shfaqeshin dhe i zhdukeshin si vetëtimat fytyrat e nxënësve. Dy prej tyre i ngelën në sy dhe po e shikonin çuditërisht. E para, fytyra katrore e Nuzit, me atë gojë të shtrënguar, me ata sy që nuk i duronte dot. Pastaj, fytyra e Pandushit, që dridhej. Ajo i shfaqej me dy pamje. Një herë më e zbehtë, fare e qetë dhe ëndërruese; një herë, hijerëndë, e menduar, hetuese. Por, në të dyja këto pamje ai shikonte të përbashkëta: çiltërsinë dhe vullnetin. Këto i shkruinin në një të dyja pamjet e fytyrës së tij.

Qëndroi i kthyer nga dritarja e zyrës dhe mori frymë rëndë. Sikur iu lehtësua disi ajo peshë

që ai ndiente në lugth. Përpara syve të tij çelëz fusha e zymtë, mbi të cilën ulej qielli i përhimë i nëntorit. Në afërsi të shkollës, plepat kishin shkundur gjethet dhe qëndronin drejt me lakuriqësinë e tyre, që i solli drejtorit një mornicë nëpër shpinë. Por rëgovecat ruanin ende disa gjethë të gjelbra. Kjo i pëlqeu. I vinte mirë që ato gjethë të mos binin kurrë.

Ai nuk ndjeu që u hap dera e zyrës. Dëgjo vetëm zërin e profesorit të italishtes:

— Zoti drejtor...

U kthye si me përtim, dhe pa, pranë profesorit shërbëtorin e shkollës, me ato pantallona të arnuara në gjunjë, që i zbrisnin si shallvare të gjera.

— Ç'bërë, Gaqi? — pyeti drejtori.

— S'ka gjetur asnjë..., — u përgjigj në vend të shërbëtorit profesori.

— Si është e mundur?

— Pashë në tërë anët. S'ka..., — mblodhi supet Gaqi.

— Ik, — i tha drejtori.

Si u largua shërbëtori, profesori i foli drejtorit, që po qëndronte në mes të zyrës kokëvarur.

— I kanë fshehur, i kanë zhdukur, ju thashë..

— Çfarë duhet të bëjmë? — pyeti drejtori, pa e vështruar profesorin.

— Masa të menjëhershme...

— Këtë e kam vendosur. Po kundër kujt?

— Nuzit, Stefit...

— Këta do të jenë të parët. Ai Nuzi...

— Është koka e tyre, — nxitoi të plotësonte profesori.

— E kam të qartë. — Drejtori heshti, pastaj pyeti: — Për Pandushin çfarë mendim ke?

— Dyshoj edhe për të, ndonëse në mësim e në sjellje është nga më të mirët. Ju tregova si iku me Nuzin dhe Stefin., Kam vënë re që me Nuzin ka relacione të ngushta...

— Por, për ndonjë masë kundër tij, nuk kemi prova të mjaftueshme, — tha drejtori.

— Pooo., — foli i menduar profesori, — hë-përhë nuk jam për ndonjë masë. Nxënësit që do të mbeten, do t'i orientojmë, atyre do t'u sinjalo-zojmë pasojat, përfundimin e rebelëve...

Drejtori u çapit drejt karriges së tryezës së tij. Qëndroi dhe u kthye nga profesori.

— Muñd të shkosh. Do të të thërras më vonë.

Profesori u përkul dhe murmuriti me një theks hëndor.

— E kam merak vetë, zoti drejtor. Më falni...

— Dhe doli, duke bërë disa hapa prapa.

Drejtori mori telefonin e linjës që e lidhte drejtpërdrejt me kuesturën.

Atë mëngjes u përhap në shkollë se kishin dëbuar tetë nxënës: katër të klasës së fundit, tre të së parafundit dhe një të klasës së gjashtë.

Kuestori, me kostum civil, me këmishë të zeze dhe me çizme të lüstro-sura, erdhi në shkollë dhe bëri mbledhjen e tri klasave bashkë, në prani të drejtorit e të profesorëve. Ai filloi të fliste butë, por nuk e fshihte dot shqetësimin e tij. Pastaj, ngriti zërin ca nga ca, ngriti gjithashtu dorën e djathtë e gishtin tregues dhe thirri, u skuq, nxori

stërkala pështyme, kërcënoi. Në klasat e tjera nxënësve u foli drejtori.

Katër nga të dëbuarit i arrestuan. Nuzin dhe Stefin i shpunë në kuesturë; të tjerët në karabinieri.

Midis nxënësve filluan të qarkullonin fjalë mbi të arrestuarit. Thoshin se po u bënë tortura të mëdha. Stefi ishte keq. E kishin shpënë në spitalin e burgut.

Shkolla nuk ishte e qetë. Fytyrat e nxënësve ishin vrenjtur. Profesorët flisnin mënjanë-me zë të ulët, me një farë ankthi.

Aktivi i Rinisë Komuniste ishte vënë më shumë në lëvizje. Nuzin, sekretarin e tij, e zëvendësonte tani Samiu, një djalë me fytyrë të gjatë, me flokë të zinj të shtruar, që fliste me fjali të shkurtër, me një logjikë vepruese. Ai sillte njoftimet dhe udhëzimet e Qarkorit të Rinisë.

Të arrestuarit qëndronin të paepur. Qarkori kishte mundur të lidhej me ta. Tani duhej të shtoheshin aksionet. Fashistët duhej të merrnin vesh mirë se nuk ishin vetëm disa nxënës, por tërë shkolla ishte një depo baruti, që do të shpërthehte dhe do t'i groposte ata.

Mbledhja e fundit e aktivitetit u zhvillua më e gjallë. Folën tërë të rinjtë. Pandushi ndiqte një për një fjalët dhe mendimet e tyre. Ai i miratonte ato. Kishte ardhur koha për veprime më të mëdha, mendonte. Armikut i duheshin dhënë goditje më të rënda. U duhej rënë kokës spiunëve, cilëtdo që të ishin ata.

Mbledhja mori vendim dhe ndau detyrat.

Ndonëse kishte ndenjor vonë natën me Zefin, profesorin e italishtes, duke u këshilluar dhe duke marrë në shqyrtim nxënësit dhe profesorët e dyshimtë të liceut, drejtori ishte ngritur herët në mëngjes për të shkuar në shkollë dhe për të përfunduar raportin që i kërkonte atë ditë kuestura. Nga ora nëntë, i kishin thënë, do të dërgonin një agjent për ta marrë.

Ai ndihej i lodhur dhe i turbullt. Koka i rëndonte. Telashe të shumta po e mundonin dhe, siç dukej, ato po shtoheshin. Një parashikim të tillë nuk e kishte bërë dot. Të tjera i kishin folur dhe të tjera po ngjaisnin. Nuk ia kishte marrë mendja se punët do të arrinin gjer këtu. Ato që kishin filluar të ndodhnin, ia kishin parashtruar dhe ai i kishte menduar si punë kalamajsh, që do të ndryshonin me ndyrhyrjen më të vogël. Dhe përsëri do të vinin prehja e kënaqësia. Puna dhe shërbimet e tij do t'i mritnin vlerën e, pas kësaj, transferimi, gradimi, përsëri Italia...

Mirëpo...

Ai po i afrohej shkollës. Ishte herët dhe mëngjesi dukej i qetë. Donte të hynte në zyrën e tij dhe të mbaronte raportin pa i dalë përballë asnjë nxënësi, asnjë profesor. Takimi me ta e shqetësonte, e hutonte, sikur i priste energjitë. Nuk donte të shikonte njeri. Do të kyçej në zyrë dhe do të punonte në atë freski mëngjesore.

Por qetësinë e kërkuar nuk e shijoi dot. Para se të ngjite shkallët e jashtme, në murin përballë lexoi: *As kërcënimet, as torturat, nuk i mposhtin revolucionarët! Vdekje fashizmit! Liri, popullit!*

Shtangu në vend. Këto fjalë të tmerrshme, të shkruara me bojë të kuqe e me shkronja të mëdha, sikur ia këputën gjunjët.

Mbeti ashtu disa çaste. Pastaj mblodhi veten, hyri me vrap në shkollë dhe zuri të thërriste në rruginën e saj:

— Gaqi! Gaqi!

Zëri i tij jehontë në zbrazësirën e ndërtesës, por shërbëtori nuk dukej gjëkund.

Si i shkalluar, vrapoi nëpër rruginë, kapërcëu shkallaret, hapi dyert e klasave, duke thirrur gjithnjë.

Gaqi nuk po dilte.

Zbriti në bodrumet e shkollës, shkeli nëpër coprat e dërrasave dhe në rrangullinat e tjera, kapela iu mbulua me cerga merimangash. Shërbëtori nuk ishte as këtu.

— Gaqi! Gaqi! — u zgjat zëri i tij.

Kur po kthehej nga bodrumi kraheprerë, në rruginën e katit të parë u duk shërbëtori.

— Në ç'vrëmë ishe futur? — i klithi atij. — Ç'm'i ke lënë ato shkronja komuniste në muret e shkollës?!...

— Zoti drejtor!

— Fshij! shpejt! Atje, jashtë!...

Gaqi mori një kovë me ujë dhe ua hodhi shkronjavë.

— Tutku! — bërtiti drejtori. — Të plasën sytë!

Nuk shikon se është bojë vaji? Me ujë do të fshihen?!

— Me se?...

Nuk dinte ç'të bënte. U turbullua. Mori një gur që e gjeti atje jashtë dhe nisi të gërvishte shkronjat, në kulm të dëshpërimit.

— Hë, ç'po më rri?! — iu kthye shërbëtorit,
i cili po të shikonte me shprehje të çuditshme.

Ndërkaq kishin filluar të vinin në shkollë
nxënësit dhe profesorët. Ata lexuan çka ishte
shkruar mbi mur:

— Brenda! Brenda të gjithë! — iu kanos atyre
drejtori: — Zef, mos lër njeri jashtë!

— Profeshori i italishtes, i bërë flakë në fytyrë,
filloi t'i shtynte nxënësit.

— Një për klasa! Një për klasa! Shpejt!

— Është hërët, hërët!

— Hyr brenda, të them! Pis!

— Mos prek me dorë!

— Mbaj gojën!

Një grumbull nxënësish nuk po lëviznin.

— Do të hyni apo t'ju futem me shqelma?!
— iu hakërua Zefi dhe çakarriti sytë me kokë-
dhokë të mëdhenj.

— Pse flet me këtë gjuhë?! — ndërhyri Pan-
dushi.

— Pandush, edhe ti?! — iu kthye Zefi.

— Ç'po bëjmë? — tha djali: — Ti mblihd
gjuhën! Nuk ke asnjë të drejtë të shash!

— Pa fjalë! — bërtiti Zefi. — Jeni rrugaç!

— Mbaje për vete këtë fjalë!

Zefi u afrua dhe ngriti dorën. Në këtë çast,
drejtori, që përpiqej të shuante shkronjat e kuqe
mbi mur, iu hodh në mes tyre.

— Qëndro! Zef! Ngjitu në zyrë dhe merr në
telefon! Ai i zgjati tjetrit çelësin, që e nxori
nga një kuletë. U mundua të përmbante shqetësi-
min dhe t'u drejtohej nxënësve me butësi: — Hyni,
djema! Hyni. Po vete ora e mësimit.

— U dëgjua buçimë makine! Në të përpjetën drejt

shkollës u duk një veturë e vogël, me mbulesë mu-
shamaje, e lyer njolla-njolla në ngjyrë të hirtë e
të gjelbër.

— Karabinieria, — tha një nxënës.

Nga makina zbritën një marshall e tre kara-
binierë. Ata iu drejtuan murit ku skuqnin shkro-
njat. Fjalja e parë ishte ciflosur vende-vende. Paru-
lla e fundit ishte e paprekur dhe ngjyra e shkronja-
ve, mbi të cilën binin rrezet e para të mëngjesit,
vezullonte.

Vdekje fashizmit! Liri popullit!

* * *

Në mbledhjen e aktivitet të rinisë, që u zhvillua
atë pasdite, kishte ardhur i deleguar i Qarkorit të
Rinisë Komuniste një djalë i shkurtër, faqethatë,
me kasketë në kokë, të cilën nuk e kishte hequr
as gjatë mbledhjes. Pandushi e njihte. Punonte
në dyqanin e një këpucarë.

I deleguari i përgëzoi për aksionin e parulla-
ve dhe për qëndrimin që kishin mbajtur kundër
karabinierisë.

— Por, mos kujtoni se çdo gjë u mbyll, — tha
ai. — Këtë radhë nuk arrestuan njeri. Ç'është e vër-
teta, fashistët e kanë humbur toruan. Kujtuan se,
me burgosjen e Nuzit, të Stefit dhe të shokëve të
tjerë, si edhe me dëbimin e disa nxënësve, kishin në
dorë gjithçka dhe se do ta mbytnin lëvizjen në
shkollë. Tani po hanë goditje të tjera. Nuk dinë
ç'të bëjnë. Duan të ndërrojnë taktikë, t'ju marrin me
të mirë, t'ju hedhin hi syve, por këto nuk do t'u
shkojnë. Së fundi, nuk përjashtohen arrestime të

tjera. Prandaj aksionet duhet të vazhdojnë. Ato i tmerrojnë fashistët, ua mbledhin edhe spiunëve, që kanë hall të ruajnë lëkurën. Nga ana tjetër, i çoroditin dhe krijojnë, si mund të themi, kushte lehtësuëse për shokët e arrestuar: lëkundet mendimi i fashistëve, se janë vetëm ata organizatorët e akcioneve.

— Si janë Stefi, Nuzi?... — pyeti Pandushi.
— Stefi ka qenë rëndë. Plagë ia kanë bërë tërë trupin, — u përgjigj i deleguari. — Por kemi mundur të lidhemi me një shok infermier që i shërbem. Ai kujdeset shumë dhe i shpie fjalët tona. Moralën e ka të lartë. Kurse Nuzi mbahet fort. Dy të tjerët, që janë në karabinieri, thonë se do t'i internojnë bashkë me një grup shokësh të arrestuar prej kohësh. — I deleguari ndaloi, pastaj shtoi: — Duhet vepruar me kujdes. Të mbahet shumë konspiracioni. Të keni mendjer nga grerat. Atyre që dihen, Zefit, drejtorit, të birit të prefektit, u ruhesh kollaj. Duhet pasur mendja nga ndonjë thëngjill i mbuluar.

Fjalët e fundit Pandushi i dëgjoji më me vëmendje.

— Drejtori përpigjet të lozë rolin e të pafajshmit, — shpjegoi i deleguari. — Mundohet t'jua shkojë ujin nën rrogëz. Por është ujë. Raportet e tij kanë shkuar njëri pas tjetrit në kuesturë. Ai ka marrë pjesë edhe në pyetjet e torturës së Nuzit. Por, edhe ai, edhe të tjerët, do ta gjejnë vendin.

Pandushi e përshtoi një tronditje. Ndjeu faqet të nxeheshin. Ai përfytyronte Nuzin dhe Stefin të torturuar. Nuzi mbahej, ishte i fortë shumë, kishte trup që nuk epej lehtë dhe shpirt të pamposhtur. Mund t'u hidhej fashistëve në grykë

e ti shqyente. Nuk kishte dyshim as për vendosmërinë e Stefit. Por ky kishte shëndet të dobët. Ishte sëmurur disa herë. Ndaj dhe torturat e kishin sfillitur shumë.

Faqet e zbehta të Pandushit u përsquqën. Vështrimi i tij mori një hije të rëndë.

Drejtori ishte... ujk. Ai kishte raportuar në kuesturë, kishte marrë pjesë kur kishin torturuar Nuzin. Çfarë nuk po zbuloheshin për të!.. Pas tri-katër vjetve... Për një çast djaloshtit i dukej çudi, disi e pabesueshme. Profesori i tij i letërsisë i dilte në sy me buzë në gaz, dëgjonte zërin e tij të shtruar, i thua të përzemërt, shihte kujdesjen e tij për nxënësit...

Vetëm tre-katër vjet kishin kaluar që atëherë...

Dhe gjithçka kishte ndryshuar... Në dukje ndofta jo aq shumë, por në brendi...

I deleguari i Qarkorit kishte të drejtë. Drejtori mundahej të tregohej i dashur e i sjellshëm me nxënësit. A nuk kishte bërë ashtu edhe me të, që sapo kishte ardhur në shkollë, kur e kishte thirrur në zyrën e drejtorisë?

...

...

...

Natën Pandushi e kishte kaluar thujse pa gjumë. Kishte menduar për ngjarjet në shkollë, për të internuarit, që i kishin nisur, për Stefin, që nuk e merrte veten... Dhe për atë...

Pas dëbimit dhe arrestimit të nxënësve, në shkollë ishte krijuar një gjendje e re. Nëpër rruginat dhe klasat kishte më shumë urrejtje, zemërim dhe etje për ndeshje. Nxënësit flisnin ko-

kë më kokë në pushimet, pëshpërisnin në bankat gjatë orëve të mësimit. Drejtori ishte bërë nervoz. Ai shkonte vazhdimisht klasë më klasë, dilte e i binte shkollës rreth e qark... Pandushi kishte ndjekur sjelljet dhe shndërrimet e tij qysh në takimin e parë me të. Natën që shkoi, ai përsëri bëri krahasime midis profesorit të dikurshëm të letërsisë dhe drejtorit të sotëm. Dhe mendoi për fatin e njeriut. Ku mund të kalandiset! Ai profesor, në dukje i butë, tashmë ishte bërë një bishë. A ishte e mundur kjo? Kështu flisnin punët. Përse? Kush e kishte fajin? Egoizmi i tij, lavdia, kënaqësia e një shijimi të lehtë të jetës, frika? Ndofta të gjitha nga pak. Ishte si një mish llurbë, pa kocka? Apo një i patëkeq, të cilit ia hedhin si një fëmijë? Jo, i stillë, nuk ishte Por, një i dobët, një i flashkët. Kjo, po... Kurse tani kishte bërë dhe ishte gati të bënte poshtërsi e krimet. Dhe djali kishte menduar më tej: Njeriu i dobët, pa ideale të mëdha, pa vullnet të fortë, i prirë ndaj endjeve të vogla e të fëlliqura, egoiste e ledhatare, merret nëpër këmbë dhe bëhet pre e mbartësve të së keqes. Ai nisët në një rrugë, së cilës nuk ia di fundin, dhe ndofta nuk e dëshiron. Dhe, ja se cili na qenka ky fund! Donte, nuk donte, nuk ia shmanng dot. Atje e shpunë këmbët. U bë vegël e pushtuesve, u vu kundër nxënësve dhe kundër vëndit të tij. Por, tej këtij fundi çfarë kishte? Çfarë e priste atë? Logjika ka dy anë të saj.. A mund t'i shmanngje anës tjetër? Në këto pyetje e kishin kapitur mendimet dhe përgjymësit djalin. Ai kishte një mllaf dhe një dhembje.

...Ajri i ftohtë i mëngjesit, ia kishte mbështjellë fytyrën, tek po ecte rrugës, ashtu, si pa qëllim. Ishte e diel. Në ato orë nuk kishte ndonjë punë. Afër drekës kishte lënë një takim me Samiun.

Donte të endej atyre rrugëve, ku kishte pak lëvizje.

Kur, ja, pranë një shtëpie elbasançe i doli përpara ai.. Dhe i foli:

— Mirëmëngjes, Pandush!

E pa. Vinte, siç dukej, që poshtë, nga tregu apo që diku gjetkë... Kishte veshur një pardesy gabardine të trashë, ngjyrë hiri të errët, kurse në kokë kishte borsalinën e zakonshme.

— Sa mirë! — foli prapë. — U takuam përpara shtëpisë sime të re. Të pëlqen? Kam një javë që e kam marrë... Rasti që të më bësh një vizitë. Kam mallin e atyre viteve... Dua të përsëriten... Eja, Pandush!..

Djali u shqetësua. Deshi të shpëtonte prej tij.

— Më falni, por kam një punë të ngutshme, nuk vij dot...

— Oh! Mos ma prish! — i tha ai. — Dy minuta vetëm. Sa të të tregoj apartamentin tim. Eja...

E zuri djalin për dore dhe e tërhoqi. Ajo dorë iu duk Pandushit e ftohtë dhe e flashkët, sikur një rreckë e qullët u mbështoll në pulsën e tij. Bëri ta tërhiqte, por, si një legëtyrë që të përdridhet e nuk të shqitet lehtë, **dora e drejtorit mbeti e ngjitur për të njëz. Këmbët i zvarriti pa vetëdije dhe hyri në shtëpi.**

Ndërtesa njëkatëshe, me qilarë të lartë përposhtë, kishte një çardhak të mobiluar, një dhomë pritjeje, dhomat e punës dhe të gjumit të drejtorit.

Si ia tregoi të gjitha, ai i tha djalit:

— Eja të shikosh bibliotekën time. Tani e kam të pasur. Siç të premtova në takimin tonë të parë, do të të laj borxhin tim të vjetër.

Duke buzëqeshur, i shpjegoi llojet e ndryshme të librave, që mbushnin raftet. Dollapi i bibliote-kës ishte i ri dhe shndriste nga lustra.

— A e ke lexuar d'Anuncion? — pyeti drejto-ri.

— Jo.

— Më pëlqen shumë. Është i madh. Kam kom-plet veprat e tij. Do të t'i jap me gjithë qejf, që të njohësh penën e tij të fortë. Është shkrimtar kla-sik dhe modern. Do ta shikosh. Do të më japësh të drejtë. Do të flasim shtruar.

Pandushit i vrau veshin emri i d'Anuncios. Rrotulloi sytë. Mbi bibliotekë pa një portret të tij me shënimin nën të: «Il poeta soldato»¹⁾. I hoqi sy-të nga fotografia dhe theksoi:

— Ju thashë që nxitoj.,,

— A, më vjen shumë keq, — e ndërpeu drej-tori. — Nuk do të më bësh një urim të vogël për apartamentin? Ulu, de, Pandush. Dikur ke qenë shumë i dëgjuar, — vuri ai buzën në gaz, duke lë-shuar mbi tryezën e mesit dy gota dhe një shishe.

E kapi djalin për supesh me të dyja duart, e detyroi të ulej në njërin nga kolltukët e dhomës dhe i zgjati gotën e mbushur.

— Nuk pi, — tha Pandushi.

— Një vermut i bardhë... — foli drejtori. — Është fare i lehtë. — Ngjiti gotën e tij. — Më bë se të vish kurdoherë në shtëpinë time. Dyeri i ke gjithmonë të hapura.

1) itai. Poeti ushtar.

— Gëzuar, — foli ngadalë djali dhe sa e çiku gotën në buzë.

Drejtori e kuptoi se ai nuk do të qëndronte gjatë. Ndaj nxitoi t'i shprehte qëllimin e tij:

— Pandush, më jepet rasti për dy fjalë me ty, për të kërkuar edhe mendimin tënd... Do të flas shkurt, por ti do të më kuptosh, jam i sigurt. Sa gjëra të papëlqyera kanë ndodhur në shkollën tonë! Janë një turp e një vandalizëm! Ç'kërkojnë disa rebelë? Të prishin qetësinë, të lënë pa mësim, të marrin në qafë nxënësit me edukatë dhe të mirë? Jo, nuk do ta bëjnë dot. Ata morën atë që meritonin. Por... fatkeqësisht, duket se ka dhe të tjerë. Dhe një dru i shtrembër prish gjithë barrën, thotë një fjalë. Ata bëhen shkaktarë që të pengohet programi i mësimi, madje të mbyllet shkollë. Po, po, kjo mund të ngjasë. Ti je në maturë, por nga anarshizmi i disave rrezikohesh të humbasësh vitin. Në vend të shkosh në universitet, të përsëritësh klasën, ti, nxënës i shkëlqyer, për shkak të disa horrave. Siç të kam thënë, po interesohem për bursën tënde. Kam bindjen se do të të jepet për njërin nga universitetet më të mira të Italisë. Ndihmomë, pra, të vëmë rregullin në shkollë, të evitojmë humbjen tënde dhe të nxënësve të tjerë të disiplinuar.

Pandushi po e vështronte drejt. Kishte përparë këtë fytyrë me turinj të zgjatuar, me hundë me majë të mprehtë, me sy të vegjël nën vetullat e trasha, me dy të prerë në faqet, nën mollëzat. Dalli se tërë indet e kësaj fytyre ishin të ndera. Nuk e kishte hetuar ndonjëherë kështu si po e hontonte tani. Dhe për të parën herë kjo fytyrë iu duk si një ndërthurje e përdredhur damarësh e eshtrash, nëpër të cilën fshihej një dinakëri e një dëshirë

e ndezur egoiste. «Pse dikur kishte një pamje tjetër, që të tërhiqte?», mendoi djali.

Ai vazhdoi ta hetonte. Ata, sy, si detka dhe ato buzë të prera drejt e gjysmë të hapura, prisnin me padurim fjalën e tij.

— Ç'kërkoni prej meje? — pyeti djali.

— Asgjë të madhe. Diçka të thjeshtë. Të bashkëpunojmë për të zbuluar se cilët janë rebelët që kanë mbetur në shkollë. Ti mund të më ndihmosh shumë për këtë...

Këtë e kishte pritur, e kishte kuptuar djalosii qysh më parë. Për këtë i ishte vërtitur ai tërë këtë kohë. Kurse tani po ia thoshte troç.

Kishte marrë fund çdo gjë. Një zhgënjim i egër i ndyrë. Përballë tij djali kishte një fëlliqësirë, por dhe një bishë. Atë e kishin dërguar fashistët drejtor të shkollës për të zbuluar dhe zhdukur ata që ishin ngritur në luftën e drejtë. Ai ishte agjent i tyre. Kishte çuar në burg e në tortura gjithë ata nxënës. Dhe kërkonte të tjerë.

Këtu kishte mbaruar ish-profesori i tij i letërsisë, pas tri-katër vjetëve.

«Drejtori, përpiqet të lozë rolin e të pafajshmit», i tingëlluan në vesh fjalët e të deleguarit të rinisë. «...Por është ujk... Edhe ai edhe të tjerët do ta gjejnë vendin.»

«Ashtu siç e kanë gjetur gjithë spiunët», mendoi djalosii. «Dhe ky i fillë është.» M'u duk si e çuditshme, si e pamundur kur më tha Nuzi se flitej që është oficer i SIM-it... Por ashtu ishte.

Tek po ngrihej, dora e majtë i ndjeu në prekje fortësinë e armës që kishte nën pallto. Në brez ai mbante tani revolen që i kishte lënë Nuzi. Kur kishin vajtur në internat për ta arrestuar, ai ia ki-

shte kaluar fshehurazi revolen një shoku dhe i kishte pëshpëritur që t'ia dorëzonte Pandushit.

«Çfarë duhet ta presë një agjent të tillë? — tha me vete djali... — ai... do ta gjejë vendin...», i tingëlluan edhe një herë fjalët e të deleguarit, «Nga kush?», mendoi djaloshi. Dhe shtoi: «Nga ata që kërkon t'u bëjë varrin».

— Hë, Pandush, nuk po më përgjigjesh? — i foli drejtori.

— Përgjigja ime është kjo, — tha djali, duke i drejtuar revolen.

Drejtori u pre në fytyrë. Ai më shumë po habitej nga ajo që po i shikonin sytë. Ç'ishte kjo?! Pandushi?!

— Pandush... ti... — belbëzoi, pa ditur ç'të thoshte.

— Kjo të takon ty, i poshtër! — theksoi djali.

— ... Bën shaka?... A është e mundur?... — nxori të copëzuara këto fjalë drejtori, duke u ngritur me vështirësi nga kolltuku.

— Ne nuk bëjmë shaka, ashtu si nuk bëni ju me ne. Ti je agjent i SIM-it. Ti dërgove në burg e në internim shokët tanë. Ti e bërë për vdekje Stefan...

— E ke gabim, Pandush...

— Do ta mohosh, ë? Përse më thirrë në zyrën tënde që sapo erdhe, përse më fute sot në këtë shtëpi, çfarë kërkon prej meje? Të bëhem spiun, të tradhtoj shokët, «të zbulojmë rebelët»? Ja, pra, ku i ke «rebelët» që kërkon.

— Pandush... unë për ty...

— Po, do të më dërgosh në Itali, në universitet, po të të shërbej. Qelbësirë, me gjithë universi-

KEPUCËT

— Më falni, se ndonjë nga shokët mund dhe ta ketë dëgjuar këtë histori, por... — kështu e filloi tregimin e tij Nezhdeti.

Ai e kishte fjalën, sigurisht, për nja dy, të cilëve ua kishte rrëfyer kur kishte ardhur rasti. Por, kur ndodhte që shokë të tjerë të ishin të pranishëm, sidomos ndonjë i ri, i porsanjohur, dhe biseda binte mbi ngjarje dhe njerëz të luftës, Nezhdeti nuk përtonte ta tregonte përsëri, madje dukej se ndiente kënaqësi, se ndillte kujtime të shtrenjta, të cilat ishin bërë, tashmë, pjesë e pandarë e jetës dhe e ndjenjave të tij.

Atje në fronin e gurtë të lulishtes, më të dalë të qytetit, ku ishim ulur, binin hijet e pishave, të plepave e të shelgjeve lotuese. Ishte një kënd i qetë kundërmues nga erërat e tërfilit dhe zhumbriçës ato ditë maji. Ky kënd ngjallte frymëzime e sillte kujtime.

Nezhdeti vazhdoi:

...Me të isha njohur prej vitesh. Bashkë kishim punuar në postën e qytetit. Dy nëpunës të veçjël me nga një rrogëzë që avullonte, pa e marrë

vesh, brenda dy javëve. Ai ishte i ri. Unë kisha gati dyfishin e viteve të tij. Por puna na njohu dhe jeta na afroi. Qanim hallet. Unë kisha një barrë të madhe në shpatulla: Prindërit, të cilëve nuk u bënin këmbët e duart dhe një motër të vogël, së cilës i kishte kaluar qëkur koha kur mbleskat mund të vinin, e të trokitnin te dera e shtëpisë. Merreni me mend. Edhe ai nuk kishte më pak halle. Veç që ishte i ri, dhe, si i thonë, i riu si veriu. Ishte shpuzë në punë e në llaf, i dhembtur për shokë. Bisedonim e shoqëroheshim dendur. Ai, së pari, më foli për komunizmin, më mori në demonstratat në prag të 7 prillit, më tha se duhej ta luftonim fashizmin me çdo mjet, kur tanket italiane mbushën rrugët e qytetit.

Pask kohë pas pushtimit, atë e hoqën nga posta. As e pranuan në ndonjë nëpunësi tjetër. Mbeti pa punë, pastaj hyri si punëtor në gurorë, më vonë në punishten e pijeve dhe, në fund, në një sharrë qeesteje. Por, me sa shikoja, ai merrej me shumë punë të tjera.

Edhe mua nuk ma zgjatën në postë. Pas një viti e ca më vunë drunë. Mezi gjeta një copë vend si ndihmësllogaritar në dyqanin e një tregtari të madh të konfeksioneve dhe kinkalerisë.

Këto rrethanat i rralluan takimet tona. Megjithatë, shikoheshim herë pas here.

Po shkoja pazarit për në dyqan, kur ndjeva, një mëngjes, të më thërresin nga prapa.

— Nezhdet! Nezhdet!

— O; Ndreko!

Ishte ai! M'u afrua. Dukej se e kishte me ngut, për qëndroi disa minuta.

— Fillove punë? — më pyeti.

— Fillova.

— Sa të paguajnë?

I tregova.

— Pak, shumë pak, — dhe mblodhi sytë, në cepat e të cilëve u bënë ca rrudha. — Ata nxjerrin sa të pëlcastin, — tha pastaj, — po i gërryejnë napolonat me lopatë, nga çmimet që i ngrenë çdo ditë, por punëtorit nuk i japin as sa të ngopë barkun me bukë. Hëm! Është akoma koha e tyre. Dhe fashizmi ka lëshuar mjegull për ujquit. Por do t'ua hedhim nofullat!

— Ti nga merresh? — e pyeta.

— Në gurore, — m'u përgjigj shkurt dhe nxitoi.

Dredhoi rrugës së pazarit për në fushë.

— Ç'ne këtej për në gurore!», mendova. Siç e dini, gurorja ka qenë prapa Kodrës së Thatë. Kushedi kú e shpinin punët e tjera të tij...

Një kohë pas këtij takimi, erdhi e më kërkoi në dyqan. Unë punoja në një tryezë përballë hyrjes. Ma bëri me sy që në prag dhe ktheu qoshen.

— Dua të fjalosemi një çikë, — më tha, kur dola jashtë. — Merri leje afendikoit.

Ky mëzi më lejoi për nja dhjetë minuta. Ishte drekëherë. Kaptuam rrugicat dhe shkuam nga pazar i peshkut. Fund korriku a fillim gushti ishte. Dielli digjte. Tezgat e peshkatarëve ishin bosh. Megjithatë, nëpër afshin e së nxehtës çohej era e mbeur e cironkave.

— Dëgjo, Nezhdet, lufta po ndizet, — filloi të më thotë. — Do të ngrihen në këmbë i madh e i vogël. Asnjeri nuk duhet të ngelë. Edhe ti duhet të gjallërohesh, të lëvizësh, të futesh në luftë. Kështu vetëm do të shpëtojmë. Të gjithë po organi-

zohen. Edhe nëpunësit e vegjël po mblidhen. Ti do të bësh pjesë me nëpunësit privatë. Pas ca ditësh, do të vijë një shok të të takojë. Besoj ta njohësh. Sidoqoftë, ai do të të thotë se vjen nga ana ime. Ti do të kesh lidhje me të kryesisht. Kështu, haj, me të mira, shko se mos të të shajë afendikoi. Edhe unë kam punë. Pleqtë si i ke? — më pyeti para se të ndaheshim.

Ca hallet e familjes, ca, ndofta, ngurrimi e veçimi im, më kishin lënë një çikë në periferinë e ngjarjeve të rëndësishme, që po merrnin fill. Gjendja e prindërve bashkë me merakun e tyre për motrën e mbetur në derë, kishin bërë që të thithesha nga andrallat e atypëratyshme të ditës dhe të jetës së vështirë. Ngjitesha me kokë të rënduar në shtëpi dhe nuk dija ç'përgjigje për një zgjidhje të shpejtë e të kënaqshme t'u jepja. Por dora e madhe që ishte ngritur në atë pështjellim të paparë të kohës, nuk mund të më linte si një gjeth të shkëputur që e davarit era. Ajo më mori dhe më futi në mes të të tjerëve, më ndihmoi t'i njihja, t'i kuptoja dhe të lidhesha me ta në një varg të vetëm.

Hyrë në marrëdhënie me shokët, siç më kishite porositur Ndrekoja. Shkoja në mbledhje, bisedonim për gjendjen e brendshme e të jashtme të Luftës, punonim broshura teorike, përcaktonim se si mund të aktivizoheshim.

Ndrekon nuk e kisha parë prej ca kohësh. Pyeta një nga shokët, i cili banonte në një mëhallë me të. Më tha se edhe ai rrallë e kishte parë dhe se i kishte vdekur i ati. E kishte pllakosur një hall më i madh! I ati ishte murator dhe xheç nxirrte edhe ai. Tani në krahët e Ndrekos ishin

varur të gjithë: e ëma dhe tre fëmijët e tjerë të familjes.

E takova pak më vonë në një mbledhje. Ishte dimër, janar i 1943-së. Erdhi e na foli kryesisht gjerë e gjatë për situatën politike. Kishte veshur një pallto, të kojtur treçerekëshe ngjyrë hiri dhe kishte rrasur një kasketë në kokë. Ishte dobësuar, dhe fytyra, me atë hundë të vogël, i kishte mbetur sa një pare. Më pyeti gjerë e gjatë për njëren e për tjetrën. E ngushëllova për vdekjen e të atit dhe për hallin e tij. Mbeti i heshtur, me vështtrimin diku, pastaj m'u përgjigj:

— Jeta është luftë, Nezhdet. Por kjo, tani, është lufta jonë më e madhe. Po e fituam këtë, kemi fituar të gjitha luftërat. Dhe do ta fitojmë me siguri!

— Po të vegjlit e tu?...

— Disi do ta kalojnë edhe ata...

Dhe ai filloi të fliste në mbledhje. Ndër të tjera, na tha se së shpejti do të organizoheshin sindikatat ilegale. Kjo do të ishte një arritje e rëndësishme e punonjësve. Me luftën politike, me luftën e armatosur, duhej të gërshetohej edhe ajo për të drejtat ekonomike. Padronët nuk duhej t'i linim më të dridhnin valle mbi kurrizin tonë. Po, duhej t'u shkëputnim, të paktën, disa gjëra edhe në kushtet e tanishme, në luftë.

Për mua po bëhej gjithmonë dhe më e ndër-gjegjshme se lufta kishte shumë anë të saj dhe se për secilën, që kishte rëndësinë e vet, duhej me nduar dhe vepruar shumë.

Më ngarkonin dhe kryeja detyra midis nëpunësve privatë. Merresha me mbledhjen e ndihmave për partizanët. Disa herë isha dërguar edhe si ko-

rrier jashtë qytetit, meqenëse unë kisha të bëja me disa fshatra ku afendikoi im kishte ara e vresh-ta dhe ku më dërgonte për punë hesapesh e të ardhurash. Kështu mund të mos bija në sy dhe të humbisja gjurmët përsa u përkiste detyrave të lëvizjes.

Nezhdeti qëndroi një çast, sikur deshi të bënte një pushim në tregimin e tij e të merrte vrull të ri për ta vazhduar e për ta përfunduar atë. Ai prëkupte rregulloi bigën e djathtë të syzeve, siç e kishte zakon të bënte herë pas here, dhe tha: — Ishte fillimi i prillit, kur më ngarkuan për të shpënë një letër në një nga fshatrat e Rrëzës. Atje do të më priste një shok nga komanda e qar-kujt. Parullë nuk më dhanë, pasi, më thanë, ai më njihte dhe unë e njihja atë. Por kush ishte nuk më treguan, ndonëse i pyeta dhe u bëra kureshtar.

— Ec, Atje do ta marrësh vesh, — m'u për-gjigjën.

U nisa një të diel. Ishte kohë e keqe. Prej disa ditësh kishte rënë shi, qielli ishte i mbushur dhe pritej ndonjë rrebesh tjetër. Shiu dhe lagështia e kishin ftohur ajrin. Mora shtegun e Kroit të Li-sit, duke lënë më të djathtë rrugën dhe postbllokun. Si kalova bostanet dhe hódha përriuan, dola në fu-shëre vogël, që shtrihet në këmbët e kodrave. Ka-përceva nëpër toka të pambjella, që të bija në udhë. Këmbët më fundoseshin në muzgun e verdhë dhe mezi i nxirra. Kisha një palë këpucë me qafa, të cilat i kisha blerë nga një ushtar. Nuk ishin të reja, por pak ishin përdorur dhe shuajt i kishin të trashë. Proqet e tyre nuk ishin ngrënë. Balta i mbuloi krejt, madje m'u ngjit në çorapët e leshtë. Kisha mbathur një palë pantallona fusko

dhe kisha veshur një pardesy prej një farë mu-shamaje, por e hollë, që sikur ma fuste më shumë të ftohtët në mish. Ndonëse u vërtit, shiu nuk më zuri udhës dhe thashë me vete se kisha shpëtuar prej tij, kur iu afrova mullirit të fshatit. Uji vinte me vërtik, shkumbëzohej, përplasej në pendën, dëgjohej një zhaurimë, dhe pastaj dilte përsëri në vijën e tij. Por as trokashkë nuk ndihej, as frymë njeriu. Po matesha të hidhesha matanë vijës, kur më doli përpara një njeri. Më erdhi e papritur dhe mbajta një çikë këmbët, që të vëreja se me cilin kisha të bëja. Por, pa e mbledhur mirë veten, ai më foli:

— Vdekje fashizmit, shok! — dhe ngriti grush-tin pranë strehës së kasketës, ku skuqte një yll cohe me përmasa disi të mëdha.

E vështrova me habi atë që më ishte drejtuar, ai zë më tingëlloi i njohur, dhe iu përgjigja:

— Liri popullit!

Ai m'u hodh në qafë.

— Nezhdet, nuk më njohe?!

Më dukej e pabesueshme.

— Ndreko, ti qenke?!

Ai më shtrëngoi dhe më puthi.

Ndrekoja ishte, po. Që në shkurt ai kishte ka-luar në mal. Nuk isha parë me të që nga ajo mble-dhja e janarit. Dhe ja, tani, ku e kisha përpara; kjo më gëzonte.

Ky, ishte shoku i komandës së qarkut, për tek i cili më kishin nisur dhe më kishin thënë se më njihje dhe e njihja.

Ndrekoja! Miku im dhe i pari partizan që pa takoja! Nuk e tregoj dot se nga ç'ndjenja të reja isha pushtuar ato çaste. Në një zonë, thujse të

lirë plotësisht — atyre anëve nuk kishte komunë, as postë xhandarmërie — kisha takuar një partizan, një nga luftëtarët që i ishin futur një rruge të madhe dhe që do të sillnin atë që populli priste: lirinë dhe jetën e re.

I dhashë letrën. U ulëm në një trung të shtrirë, që ishte prapa mullirit dhe filluam të pyesnim e të tregonim, ai të tijat, unë të miat, ndonëse edhe ai edhe unë nxitonim. Ndrekoja duhej të shkonte në qendrën e komandës sa më parë, unë nuk duhej të vonohesha, pasi para se të ngrysej ndaloheshin hyrje — daljet dhe qarkullimi në qytet. Më pyeti për vëprimtarinë që zhvillonim, më përgëzoi që po aktivizohesha gjerësisht dhe u interesua, sidomos, për ndihmat që mblidheshin dhe për furnizimin e partizanëve me veshmbathje e sende të tjera.

Ishte i veshur me atë pallto të kojtur tregërkëshe dhe me pantallona të gjata, si në qytet. Ndryshimet e tij ishin ylli në kasketë dhe një kobure shkuar në një rrip të ngushtë, të cilin e kishte nxjerrë mbi pallto. Fliste shpejt e me fjali të shkurtër, si zakonisht, veç zëri i tij sikur kishte tani një tingull më të trashë e më të plotë.

Nuk na mbetej kohë për t'u zgjatur. Ai më dha disa porosi për shokët e qytetit dhe u ngrit. U përqaftuam dhe u puthëm. Kur u shkëputa prej tij, e vështrova edhe një herë që nga koka e gjer të këmbët, si të merrja e të ruaja prej tij gjithë mbresat e atyre minutave që kaluam bashkë aty, prapa mullirit, në një tokë ku liria kishte filluar të rrihte flatrat e saj. Atje në fund, te këmbët e tij, vështrimin ma shqetësoi diçka. Nuk e kisha vënë re më parë. Poshtë, pantallonat e zhbravitu-

ra: Ndrekoja i kishte mbledhur dhe i kishte lidhur me gjalmë. Në këmbë ai kishte një palë opinga llas-tiku të ronitura. E majta ishte hapur në majë; nëpër të çarën dilnin gishtrinjtë e baltosur. Opinga e djathtë ishte ngrënë prapa dhe gjysma e thembrës shkëlpte jashtë. Ngrita sytë dhe e pashë edhe një herë Ndrekon, i cili, siç dukej, po kuptonte mbresën dhe shqetësimin tim të atij çasti. Nga veshja, hahëshe. Por me ato gjysmë opinga! Si mund të bariste?! Këmbët nuk i kishte aspak të mbrojtura. Pse kaq keq?! Në qytet ai kishte një palë këpucë, ndonëse të vjetra. Po këtu, ç'i kishte bërë? T'i kishte flakur brenda dy muajve? Ndofta...

— Nuk mund të ndahesha e ta lija Ndrekon me këmbët në atë gjendje. Vështrova këpucët e mia të llangosura, dhe u mendova. Pashë përsëri Ndrekon në fytyrë. Ata sytë e tij të zinj, të vegjël, të rrumbullakët, sikur kishin një shkëndijë ironie dhe sikur po më thoshin: «E di se ku e ke hallin...»

— Ndreko, ç'i ke ato opinga... — i fola.

— Epo... — mblodhi supet e tij të ngushta. — Për të zhdukur këto opinga po luftojmë... — përfundoi ai duke vënë në gaz buzët e tij të holla.

— Na, merri këto të miat, — dhe fillova të zgjidhja këpucët.

— Po ti, zbathur do të shkosh në shtëpi?

— Më jep opingat e tua.

— Ndrekoja qeshi me zë.

— Si, ore, me opinga do të hysh në qytet?! Do të të marrin për partizan...

— Partizan jam edhe unë...

— Do të të kapin pepinot...

— Po të më kapin, le të më marrin opingat, — ia ktheva.

Ai qeshi përsëri. I ndërruam këpucët dhe opingat. Si u mbath, Ndrekoja tha:

— Ç'më ndejtkan tamam në këmbë! Paskemi një masë, ndonëse ti je më i gjatë se unë.

— E, këmbën nuk e kam të madhe. Hajde, ti mbash më shëndet!

Kur po largoheshim, ai më thirri:

— Ki mendjen, se ato opinga mos të të marrin në qafë!

— Mos ki merak, — iu përgjigja.

Me vështirësi munda të ecja dhe të arrija në qytet përpara ndalimqarkullimit. Opingat më pengonin shumë për të nxituar. Aty te Kroi i Lisit më zuri një vesë shi. Po, ndonëse gjatë rrugës nuk më vajti shumë mendja, kur iu afrova shtëpive të para, më ngacmoi mendimi se si do të kaloja kështu nëpër rrugët e qytetit, kush mund të më shikonte e çfarë mund të më thoshte. Por nuk kisha ç'të bëja. Ashtu hyra, duke shpejtuar hapat e duke parë majtas e djathtas mos bija në sy. Merreni me mend se si e bëra tërë atë rrugë gjer në shtëpinë time.

Nezhdeti heshti dhe u duk sikur po çuditej ende, pas kaq vjetësh, me këtë ngjarje.

Dhe në përfytyronim këtë burrë të gjatë e të thatë, me syze, me një pardesy të hollë e me pantallona fusko, mbathur me opinga llastiku të rëna copë, që parakalonte rrugët e qytetit më druajtje të madhe, se mos e shikonte njeri e dukej qesharak:

— Nejse, kaloi mirë — vazhdoi Nezhdeti, — Ish-te vonë, shiu binte, kështu që njerëzit ishin të rralle. Dhe ndonjë që shikonte, ia kishte shkelur me

vrap që të mos lagej e që të arrinte shpejt në shtëpi. Unë bëhesha mënjanë, futesha nën ndonjë strehë ose ulesha sikur diçka rregulloja, që të mos më shikonin opingat. Portën e shtëpisë e hapa me kujdes, mbajta me një dorë zilkën, që të mos dëgjonin brenda, hyra në ashef, hoqa e fsheha opingat dhe mbatha një palë këpucë, të cilat i kisha futur në një kamare. Atëherë mora frymë lirshëm.

Ndonëse nuk kisha bërë ndonjë gjë të madhe, ndieja një farë kënaqësie që i kisha dhënë Ndrekos ato këpucë, me të cilat ai mund të shkonte një kohë të gjatë, se ishin të forta; sidomos këmba nuk do t'i lagej, por do t'i rrinte e ngrohtë këta muaj me lagështi. Dhe kur, pas nja dy javësh, më dërguan përsëri me detyrë për të takuar Ndrekon, isha me qejf se kësaj radhe do ta shikoja me këpucë në këmbë.

Por, për habinë time më të madhe, ai më doli përpara as me këpucë, as me opinga llastiku, por me një palë opinga kau me retra, më keq se të parat.

— Ku i ke këpucët, o Ndreko? — kjo ishte fjala e parë që i thashë, pa pritur të përshëndeteshim.

— Këpucët dashke më shumë se mua.. — foli ai sikur deshi të më zbuste.

— Nuk e kam hallin te këpucët, por te këmbët e tua. Ato do të griseshin, doemos, por, kaq shpejt? S'ka as dy javë! Nuk besoj të kenë dalë jashtë-përdorimit. Ç'i ke bërë?

— E lëmë këtë muhabet... — ma preu Ndrekoja. — Ç'kemi andej nga qyteti? Shokët si janë? Të tutë si i ke?

Ai ma ktheu fjalën gjetkë, larg këpucëve të

mia dhe opingave të tij të shpuara. Më pyeti si vinin punët në qytet. Më tregoi për disa luftime të çetave, më tha se së shpejti do të krijoheshin batalione.

— Dëgjo, o Ndreko, — i theksova kur do të ndaheshim. — E kam të qartë se ku kanë përfunduar ato këpucë. Do të të dërgoj një palë të tjera, më të mira. Po do t'i dërgoj vetëm për ty, more vesh? Vetëm për ty, t'i mbash gjersa të të bien copë. U kuptuam?

— Mirë, — buzëqeshi Ndrekoja.

Kisha një mik këpucar. Në masën e këmbës sime, porosita një palë këpucë me qafë për Ndrekon. M'i bëri të shëndosha, për merak. Ia pagova me këste.

Këpucët ia nisa Ndrekos, bashkë me një shënim, diku e qortoja dhe e kërcënoja që t'i mbante vetë. M'u përgjigj se i kishte marrë dhe më falënderonte.

Gjatë Luftës nuk u pamë më me Ndrekon. Ai kaloi me detyra në vise të ndryshme. Megjithatë, u interesova dhe pyeta. Takova shokë që patën të bënin me të. Më hante merakun e kureshtja edhe për punën e këpucëve. Me marifet, gjurmova për këtë. Ata më thoshin se asnjëherë nuk e kishin parë Ndrekon me këpucë në këmbë. Mbante gjithnjë opinga, dimër e verë, gjer në çlirimin e vendit.

...

VALLJA QË NUK MBAROI

Në murin e kështjellës së vjetër zienin këngët e dridhej vallja. Vendi vinte shesh, lëndinë e njomë, që ishte harlisur ato ditë maji, kur dielli po ngrohte, pas vesëve të shiut. Në të dalë të qytetit të vogël, ky ishte vendi më i përshtatshëm për të mbledhur këngëtarët e valltarët më në zë nga fshatrat përreth e për të bërë një festë të këngës e të valles popullore. Kjo ishte një festë e re. Gëzimin e lirisë po e shtonin tani gëzime të tjera. Në fshatrat njerëzit kishin filluar të bashkoeshin në kooperativa. Ky sihariq jepej me krisma pushkësh, me këngë e me valle.

Festa e këngës dhe e valles grumbullonte rreth saj gjithë qytetin e vogël. Me të mëdhenj e me të vegjël vinin e shtroheshin këmbëkryq rreth e rrotull lëndinës, ndiqnin gojëhapur këngët e vallet, habiteshin për mjeshtërinë e këngëtarëve e të kërcimtarëve dhe ia bënë: «Bre, bre, ç'zë që pas-ka! Bilbil, o, iu haptë dera!... Shih, shih, si hidhet, derri! Qiellin do të zërë me dorë»!

Kënga buçiste, vallja tundte dheun atje rrëzë mureve të kështjellës së vjetër, që qëndronte e

heshtur, por që sikur shikonte me një sy dhe mban-
te ngrehur një vesh. Nga kështjella e moçme kishin
mbetur ca rrënoja. Muri i trashë, që mbahej më
këmbë, e kishte pjesën e sipërme të dalë përpa-
ra, të kërcyer, si një njeri që ka nxjerrë kraharorin
e mbështetet fort në kërcinjtë e tij, pa dashur
të dijë nga ata që e kërcënojnë. Bedenat ishin rrë-
zuar! Një vetëm kishte shpëtuar. Nën të ishte
hapur një vrimë e rrumbullakët, nëpër të cilën
kalonte kaltërsia e qiellit. «Ja ku e ka veshin, ja
ku e ka dhe syrin», thoshin njerëzit, duke treguar
copën e ngritur të bedenit dhe vrimën si një sy i
kaltër, që ishte hën të. Pleqtë rrëfenin se, pesë-
qind, vjet të shkuar, kështjella i kishte bërë ballë
ushtrisë së një pashai. Ishte rrethuar, kishte pritur
gjylet e topave, por nuk ishte dorëzuar. Shqiptarët
i kishin thyer turqit dhe në atë lëndinë kishin he-
qur vallen e fitores. Muratorët i kishin dhënë kësaj
kështjelle pamjen e një shqiponjë me krahë hapur.
Edhe përmbi gurët e saj kishin gdhëndur shqipe
me dy krerë. Në një gur të thyer dallohej sot e
kësaj dite një krah i shqipes. Rrëbeshet e viteve
kishin shëmbur anët e kështjellës, krahët e saj, por
gjoksi i kishte mbetur, një sy i shikonte dhe një
vesh i dëgjonte.

Kështu thoshin e flisnin të moshuarit, sa herë
shtroheshin rreth e qark për këtë festë të këngës
e të valles popullore.

Vallja ndiqte vallen, kënga këngën.

Te njerëzit u afrua një oficer trupngjeshur,
me shpatulla katër pëllëmbë e me fytyrë eshtake.
Kapën e kishte ulur gjer në mes të ballit; në të
dyja anët e jakës së mbyllur i shndrisnin nga dy
yje verdhoshe. Ai ndali si i menduar, me sytë e

kaltër mbi valltarët që po kërcenin në lëndinë. Secili prej këtyre rrëmbente mbi kokën e tjetrit, duke filluar që nga i dyti gjer te i pesti valltar, që ishte më i madhi. Aq sa rrëmbenin në shtat, rrëmbenin ata edhe në moshë. Ai që hiqte vallen, sapo do t'i kishte kapërcyer të pesë vjetët. I vogël dhe i imtë nën mëngoren dhe nën kindat e fustanëllës, me ato opingëza të kuqe me xhufka të zeza. Takija e bardhë i rrinte mënjanë mbi kryet, ku zverdhte një push i butë flokësh. Shkallë-shkallë, gjer tek i fundit, dymbëdhjetëvjeçar, mbanin vallen të tjerët, të veshur edhe këta me këmishë pëlhere, që ndritnin nga bardhësia, me jelekë të zinj shajaku, ngjeshur me breza të kuq e shtrënguar dizgat e murme nën gju mbi benevrekët.

Më i vogli tundte shaminë e kuqe, që kishte në dorën e djathtë, hidhte hapat shtruar, duke shkelur në majat e këmbëve, i anuar në krahun e majtë, mbi shokun që e mbante, dhe ndiqte me kujdes hapat e tij, ashtu si bënin dhe të tjerët. Gërneta herë trashte e herë hollonte zërin e saj, rrëfente e paralajmëronte diçka më të madhe, më bujare; violina rrëshqiste e ledhatonte me mall; lahuta sikur miratonte kallëzimet e bëmat e dikurshme.

Oficerin e mbërtheu kjo valle e lashtë burrash nën atë kështjellë, që ruante ngjarje trimërie, këngë e valle zemre.

Këtyre anëve ishte ai. Dinte kështjellën dhe gojëdhanat për të, dinte këngët e vallet e burrave, të dasmave e të dhimbjeve.

Por njëra ishte vallja e gjakut të tij. Vallja që po luanin tani valltarët e vegjël. Kjo valle e rrëmbëu, e çoi në vite e në ndodhi që nuk kanë vdekje.

Ata ishin bashkëfshatarë, e moshatarë. Kishin kullotur dhinë bashkë e ishin rrëkëllyer luadheve. Ishin shtrirë mbi kashtën e vraheve e kishin numëruar yjet natën, gjersa ishin kapitur e gjumi i kishte mundur. Ishin kacavjerrur, plepave, kush e kush t'u ngjitej më parë. Kishin mësuar t'u hipnin kuajve e t'ingisnin reyan. Pendë shkënin e pendë vinin. Por ai mësoi një gjë më shumë se ky, osë, më mirë, ia kaloi në shkathësi, e mjeshtëri. Ndofta se ashtu ia solli sëra: Mirëpo, g'është e drejta, ishte më i zhdërvjellët e më shpuzë përkëso pënëshi.

Një ndajnatëherë ai i pat thirrur: — Sefe! O Sefe! Na rërdhi xhaxhai!

Kishte dalë nga shtëpia dhe kishte vrëpuar në shtëpinë e shokut.

Në oborrë ishin mbledhur njerëzit e Refkiut dhe fqinjët. Xhaxhai kishte zbritur nga mushka dhe ishte sheshuar në shkallët e hajatit, pasi kishte puthur tri hierë pragun. Ai merrte frymë thellë dhe i shikonte të gjithë një për një, sikur të mos bi kishte parë kurrë, sikur të donte t'i përpiqte. E tytyra kishte filluar t'i rrudhej, por ruante një ngjyrë trëndafili të zbehur. Ishte veshur me një palë rroba mavi qyteti, që e dallonin nga fshatarët, por mbi kokë kishte takije të bardhë.

— E kë mbajtur takijen dhe andej? — e pyetën dikush.

— Në punë, jo, — iu përgjigj xhaxhai.

— Këtu e ndërroi, — u hodh i kushëriri, Kasoja. — Sapo shkeli në truallin tonë, hoqi shapkën, na e flaku neve dhe nxori nga bohçja takijen.

— Po, po, këtu i kam, — foli xhaxhai, sikur i dha përgjigje dikujt që e pyeti.

Ai u ra me shpinën e dorës mustaqeve të trasha të thinjura dhe zgjidhi bohçen. Shpalosi me radhë fustanellën, këmishën, xhamadanin, ente-rinë, tirqit, vendosi pranë tyre opingat me xhufka.

— Ja tek i kam, — tha pastaj.

— I paske ruajtur të perit? — vërejti një fqinj.

— Eu! Kanë meselenë e tyre, — foli xhaxhai. Por një herë tjetër do t'jua tregoj.

Ai hoqi nga bohçja një sëpatë, i fërkoji me mëngën tehun dhe e mbajti në të dyja pëllëmbët, sikur donte ta peshonte, se mos kishte bërë firë nga koha dhe përdorimi.

— Paske dhe sëpatën? — e pyetën.

— Me këtë kam ngrënë atë copë bukë, — ia ktheu xhaxhai Refkiut.

— Me këtë!? — u çudit një djalosh.

— Po si e di ti? — i tha xhaxhai. — Sëpataxhi në pyll kam qenë. Ç'e kujtoni andej? Fushë me lule? Mos i gërryejnë paratë me lopatë? Ah, ç'i gënjen mendja disa! Pyje, po, pa, anë e fund! Shtatë vjet. Ç'them! Shtatëmbëdhjetë, me gjithë dhjetë vjetët e parë. Një herë në mot e kam parë qiellin me sy gjatë këtyre vjetve. Në pyll, si egërsirë, mes egërsirave. Tërë motin më thithte pylli. Punoja për bosin.¹⁾ Dhe ç'solla, që andej? Këtë sëpatën time dhe këto rroba të vendit tim, që i shpura që këtej. — Xhaxhai psherëtiu, pastaj, si papritmas thirri: «Mjaft! — i thashë bosit. — Nuk punoj më për ty! Do të kthehem në atdhe». Kështu, vëlle-

---

1) (Anglisht) Pronar.

zër, më mirë bukë e kripë dhe në vendin tënd. Vendi i huaj të ha të gjallë.

— Po babai? — e pyeti Refkiu.

Xhaxhai i vuri djalit dorën e rreshkët mbi kokë dhe i tha:

— Do të vijë pas meje. Unë ika i pari. Jam më plak. Do të vijë edhe ai... Do të vijë edhe ai...

3

Kaluan ditët, kaluan javët, dhe një mbrëmje xhaxhai i Refkiut tregoi atë punën e fustanellës që kishte marrë në kurbet dhe e kishte sjellë prapë brenda në bohçe bashkë me sëpatën.

Një herë në vit, Ditën e Flamurit, tërë mërgimtarët mblihdeshin në kryeqendrën e krahinës dhe kremtonin. Ata që kishin sjellë veshjet e mëmëdheut visheshin me to. Pa kërcitnin vendçe kënga dhe vallja. Xhaxhai i Refkiut ishte i pari ndër valltarët. Ai hidhej e përdridhej si askush. Një bos e kishte parë dhe e kishte pëlqyer. Ai u kishte kërkuar shqiptarëve të kërcenin në një kafene të madhe bashkë me kërcimtarë të tjerë të Ballkanit dhe të Evropës. Atje do të mateshin, dhe kush të kërcente më mirë do të mernte shpërblim.

Kafeneja e madhe ishte mbushur plot. Valltarët dilnin e kërcenin në një vend të ngritur në krye të kafenesë. Kishte nga ata që të thanin në valle. Grekët mburreshin se nuk kishin shokë në këtë mes. Ata kërcyen me kryelartësi e sqimë. Kryevalltari i tyre u hodh e u përdrodh, ra në

gjunjë e u rrotullua. Ai priste t'i jepnin shpërblimin.

Kur u erdhi radha shqiptarëve, xhaxhai i Refkiut dhe shokët e tij u bënë tym e flakë. Ata e nderzën vallen e lashtë të burrave, sa tërë kafeneja u ngrit, në këmbë. Në krye të valles, xhaxhai fluturonte. Në rrotullimin e fundit, ai u hodh drejt tavanit, sikur ta kishin zënë e ta kishin flakur njëqind burra bashkë. Dy hostenë mbi kokat e valltarëve, varej një abazhur i madh me sumbulla qelqi rreth e rrotull në fund. Në kërcimin e tij xhaxhai këputi disa sumbulla dhe ua hodhi njerëzve që po thërrisnin nga habia dhe gëzimi si të marrësor. Disa u binin duarve, të tjerë fishkëllënin, dikush, i papërmbajtur, flaku në mur një shishe që plasë me buçimë.

Shpërblimin e caktuar për valltarët e fituan shqiptarët.

* * *

Një merak kishte xhaxhai, t'ia mësonte mirë dhe t'ia linte trashëgim këtë valle burrash, ashtu si e kishte mësuar ai nga i ati dhe ky nga babai i vet, brez pas brezi. Vallja vinte tej nga shekujt, i ndiqte dhe nuk u ndahej Zalollarëve. Fëmijë nuk kishte xhaxhai, ndaj i gëzohej nipit të vogël.

Oborri i shtëpisë ishte i shtruar me plloça të mëdha katrore ngjyrë plumbi, që i nxirrnin nga mademi aty lart në malin e fshatit. Xhaxhai u jepte urdhër grave ta fshinin e ta pastronin, të mos linin asnjë lëmishte e gurickë, ta bënë si siri. Gratë mërrnin fshesat prej shelgjishtesh të shtrën

guara me një fill lëvozhge dhe i binin oborrit në të katër anët, e bënin si për ta lëpirë me gjuhë.

— Eja këtu, — i thërriste xhaxhai Refkiut.

Ky i afrohej. Nëpër gardhin e shtëpisë mbli-dheshin fëmijët fqinjë, shokët e tij, dymbëdhjetë e trembëdhjetëvjeçarë.

— Hyni, hyni brenda, — u thoshte këtyre xhaxhai. — Edhe ju do ta mësoni. Nuk do ta lozë vetëm Refkiu.

Ai ia merrte këngës dhe fillonte vallen shtruar, me dorën e majtë në bel, në të djathtë shaminë e kuqe, që s'e hiqte nga qafa. Pa niste e i tregonte Refkiut se si duhej mbajtur trupë, si duhej hedhur këmba, si duhej bërë përpara, pastaj prapa, si duhej rrotulluar, si duhej ulur në bisht e si duhej kërcyer përpjetë. Ishte çudi se si ai burrë trupmadh, i thinjur flokë e mustaqe, me dy vruga të thella faqeve, kërcente aq lehtë, si djalosh fidan, shkonte para e prapëj, ngrinte këmbët e i vërviste ato në ajër si gërshërë, përplashte potillen e djathtë mbi plloçet e oborrit.

Pastaj merrte për dorë Refkiun dhe i thoshte ta hiqte vallen, ashtu si e udhëzonte ai.

Djali e mësoi shpejt. Xhaxhai nuk e përmbante dot gëzimin.

— Ma kaloi nipcja! — ngazëllehej ai. — Ma kaloi! Do të bëhet trim! Se kjo është valle trimash. Shqiptarët e kanë luajtur qëmoti, që në kohën e Skënderbeut, kur luftonin kundër turkut.

Ai ua mësoi edhe fëmijëve të tjerë. Por asnjëri nuk ia kaloi dot Refkiut. Dhe xhaxhait i bëhej zemra mal, kur i shikonte ata varg, tek hiqnin vallen, më në krye Refkiun. Ai këndonte dhe u thërriste «Hopa! A, më ju lumtë, kapëdanë!».

Vitet shkuan. Refkiu u rrit e bëri emër në tërë krahinën si valltar, që nuk e kishte shokun, që ia kishte kaluar edhe të ungjit, xha Malos, i cili tani flinte nën një gur atje te varrezat e fshatit. Thoshin se, para se t'i dilte shpirti, ishte ngritur në shtrat, sikur kishte dashur t'ia merrte këngës, por ishte këputur dhe kishte rënë pa frymë.

Në gostira e në dasma, në gëzimet e fshatit, Refkiu me shokë kishin kryen e vendit, ia buçisnin me këngë dhe e tundnin me vallen e tyre. Atëherë ahengu, merrte zjarr, gëzimi rritej, urimet shtoheshin. Dasmorët, që vinin nga ana e anës, e shpinin nëpër viset e tyre, e përhapnin nëpër luginë e fusha atë zulm të këngës e të valles të Refkiut me shokë.

Koka i vajti lart djaloshit, barabar me të xhaxhait, kur ishte gjallë. Veç nga trupi Refkiu vinte më i hollë e më i derdhur, nga fytyra më e hequr, me një palë sy të zinj sterrë, me një hundë të drejtë, e me një ballë të gjerë e të rrumbullakët, që të kujtonin të atin, ashtu siç ishte në atë fotografinë e murit, që e kishte dërguar nga kunbeti, ku kishte mbetur, se lufta ishte nisur dhe rrugët ishin zënë.

Kur shkeli në majin e njëzetënjëtë të jetës, e ëma iu lut ta gëzonte me një nuse. Dhe Refkiu zgjodhi atë vajzën vetullore të cilën e kishte vënë re se e sodiste me përmallim nga dhoma e grave, kur ai dridhte vallen nëpër dasma të fshatit.

Sefen e bëri vëllam.

Me të hyrë nusja në oborrin e shtëpisë, një dajë i foli Refkiut:

— Kujto amanetin e xha Malos, nipçe.

Xhaxhai u kishte lënë një porosi. I nipi të vishej dhëndër me atë fustanellën e tij, që e kishte mbajtur festave kombëtare, me të cilën kishte hequr vallen e kishte nderuar veten dhe vendin. Dhe, kur të vinte nusja, në mes të oborrit, aty ku ai ia kishte mësuar vallen, Refkiu të hiqte të parën valle të dhëndërisë.

— Hajde, Refki!

Djali mbeti si në mëdyshje në mes të oborrit, i rrethuar nga dasmorët. Ai sikur nuk po vendoste dot për atë që i kërkonin. Njerëzit po heshtnin dhe po e vështronin. Nusja po qëndronte mënjanë, kokulur dhe me duart të mbërthyer në lug të zemrës.

Refkiu i pa të gjithë një për një. Pastaj ia bëri me kokë Sefes, t'i mbante vallen. Ky i vajti pranë me tre djem të tjerë. Por, kur e zuri Refkiun, dora e këtij dridhej.

Djali vuri dorën e djathtë mbi brezin e kuq të mesit. Ngriti kokën lart, kroi zërin dhe ia nisi lavër këngës për vallen. Por ky nuk ishte zëri i tij i plotë e i butë, që fillonte lehtë e kumbonte pastaj si një përrua që vjen vrullthi nga një grykë mali. Ky zë kishte një drithërimë. Kështu filloi edhe vallja.

— O burra, Refki!, — i dha zemër Sefja.

— Iso! — thirrën dasmorët.

Kënga u rrit, vallja u gjallërua, por, prapëseprapë, diçka e metë i mbeti asaj.

Këtë e ndien të gjithë dasmorët, por ata nuk folën gjë me gojë, veç sytë e tyre thoshin se kjo nuk ishte vallja e vërtetë e Refkiut. Ç'kishte ai? Kujtimet e dikurshme të këtij oborri, të xhaxhait,

përkujdesjet e tij të mira për t'ia mësuar me rrë-
një këtë valle të burrërisë, ia kishin lënduar zem-
rën atë ditë dasme.

4

Toka mori zjarr e qielli u mbush me bubulli-
ma. Pyjet e brigjet ushtuan nga krismat. Djemtë
ngjishnin armët, vinin një yll të kuq në ballë dhe
i dëlnin zot atdheut, që e kishte shkelur çizmja
e huaj dhe e kishte helmuar tradhtia.

— Do të ngjitemi malit, — i tha një ditë Refkiu
Sefes.

— Do të ngjitemi.

— Dy maliherët e grekut po më thërresin nga
tavani. Nuk durojnë më të mbështjellë me pecet
e vajosura.

Vendimin që morën, Refkiu ia tha së shoqes.

— Do të dal partizan.

— Ylli nuk është ngritur akoma në këmbë.

— Kur të kthehem, ai do të dalë të më presë
te kroi i fshatit.

— Vafsh si burrat dhe ardhsh si trimat, — e
uroi atë e ëma dhe e uthi në ballë.

Refkiu kishte një dëshirë, të cilën nuk e linte
dot ta digjte thellë në kraharor.

— Këtu, ku na mësoi xhaxhai, kam qejf të heq
vallen e tij, para se të nisemi, — i foli ai Sefes.

Kishin dalë në oborrin e shtëpisë. Ishte më të
ngrysur. Së shpejti do të ngrihej hëna. Nga mali
vinte një erë e lehtë. Ato ditë kishin mbledhur
misrat.

Nëna e Refkiut ishte e menduar. Nusja mbante në krahë djalin motak.

Refkiu tha:

— Ky do të jetë dimri i fundit i robërisë. Ne do të kthehemi të gëzuar e fitimtarë. Nuk kanë për të shkuar më e për të humbur burrat në kurbet. Nuk do të na e marrë kafshatën e bukës dhjetari. Nuk do të na i djegë më kasollet hasmi, siç bëri njëditëzaj gjermani në Dushkas.

Ai e filloi vallen. Sefja ia mbajti. Kësaj here nuk iu drodh dora si atë ditën e dasmës. Vetëm se bëri një rrotullim dhe qëndroi. Pastaj ngriti maliherin dhe e zbrazi tri herë.

— Aja! — thirri i biri nga krismat.

Refkiu puthi djalin e nënën, përqafoi nusen dhe u nis bashkë me Sefen.

...Pushka nuk i lozte në dorë. Zemra e goja i këndonin.

Në krye të valles dilte ai, kur batalioni pushonte pas luftimeve, kur fshatarët u hapnin dyert e shtëpive partizanëve apo para se ata të nisehin për një rrugë të gjatë. Kënga dhe vallja e tij sikur u jepnin krahë njerëzve.

Në luftën e Qafëshkozës ai mori një plagë në krahun e majtë. Ishte lëshuar mbi gjermanin, që po e qëllonte me automatik që prapa një guri. Ishin kacafytur e rrokullisur në shpat. Pastaj Refkiu e kishte vënë poshtë, atë, kishte nxjerrë dhjetëshen e ia kishte mbajtur në kokë. Me automatikun e gjermanit ua kishte këputur ushtarëve të tjerë. Tek po ngrihej për t'i ndjekur, që nga një gëmulshë krisi një automatik dhe e goditi në krah. Refkiu u kthye kësaj ane dhe e ndezi flakë gëmulshën.

Kur batalioni u mblodh, hoqi mënjanë robërit dhe grumbulloi armët dhe plaçkën që kishin zënë, Refkiu pllakosi ca duhan, mbi plagën e krahut dhe u ngut të hiqte vallen.

— Rri, i thanë. — Të vajti shumë gjak, plaga do të të lëndohet.

— Hiç mos e nga, duhani i bën mirë, — ia ktheu ai partizanes që vajti ta mjekonte. — Shtrëngoje, po deshe, me atë copë pëlhurë dhe lëre. Do të mbyllet, ç'do të bëjë.

Dhe nisi vallen siç e kishte zakon.

Por, të lojtur, si përpara luftës, në Gardhishte, Sefja nuk kishte parë. Batalioni ishte në pritë atë korrik me vapë. Kishin marrë lajm se një autokolonë gjermane kishte rrugën për andej. Partizanët ishin përhapur nëpër kodrat gjatë xhadesë. Tutje shtrihej liqeni, i qetë vaj, i kthjellët, dhe i kaltër si qielli, ku nuk dukej asnjë re. Komandës i erdhi një lajm i dytë, që thoshte se autokolona mund të vonohej, ndofta nuk do të kalonte atë ditë.

Kompania e Refkiut ishte në pjesën e mesit të pritës. Në xhade nuk lëvizte as miza. Ajo pritje, prej më shumë se një ditë, sikur po i mërziste partizanët. Në drekë, dy fshatarë të armatosur, me një mushkë të ngarkuar, dolën nga gryka përmbi kodrat dhe sollën bukën. Pararojës ia zbritën ushqimin në pozicion. Partizanët e tjerë u mblodhën e hëngrën në një shesh ku bari ishte i përzhitur. Si mbaruan bukë, Refkiu u foli fshatarëve:

— Na kënaqët. Jua paçim hua për të mira. — Pastaj i pyeti: — A ua thoni këngës e valles këtej nga ju?

— Nuk ka fshat pa këngët e vallet e tij... — tha njëri prej tyre.

— Kjo dihet. Po ju vetë, e kam fjalën.

— Lozim, besa, por jo kushedi çfarë...

— Hej, se do t'ia marrim njëherë! — brofi Refkiu dhe i tërhoqi fshatarët pranë.

Ai kishte etje të madhe për të lojtur, sikur të mos kishte kërcyer, të thuash, prej vitesh. Mori në dorë shaminë e kuqe të qafës — ashtu si bënte xhaxhai — përplasi këmbën e djathtë e thirri: «Hopa, trima!», — e ngriti një herë këmbën e djathtë, e rrotulloi ashtu të ngritur, e uli përsëri dhe bëri dy hapa prapa. Sefja po ia mbante vallen. Pas tij vinin dy fshatarët e dy partizanë. Si u zmbraps, Refkiu mori vrull dhe u hodh përpara me tërsëllëm; ai shkëputi duart, i ngriti lart, zuri Sefen për dore, thirri: «Hopa! hopa!» dhe u lëshua përsëri përpara, në një rrotullim rrethor, bashkë me të gjithë valltarët. Të gjitha këto i kreu vetëtimthi, me një fuqi e shpejtësi të atillë, sa Sefja mezi po e mbante dhe mezi po e ndiqte në hapat e tij. Kur mbaroi rrotullimi i parë i vargut të valltarëve, Refkiu qëndroi dhe e mbylli me rrokjet e fundit të këngës dhe me zgjatjen e zërit të tij kumbues. Pastaj këngën e nisi prapë për rrotullimin e dytë e më të ndezur të valles. «Iso, djema, hopa!» — ngriti kësaj radhe zërin më lart. Nuk e nisi vallen shtruar, por rrëmbimthi. U vërvit majtas e djathtas, këmbëu duart me Sefen, u ul galiç, thirri përsëri «Hopa, hopa!» dhe u hodh përpjetë, mbi supet e Sefes. Ky e priti, duke i shtrënguar dorën e majtë, kur ai zbriti. Por Refkiu, pa qëndruar, u hodh në një kërcim të dytë, përmbi kokën e shokut të tij. Tek ishte në këtë fluturim, ende pa i zënë këmbët në tokë, andej nga xhadeja erdhën tri krisma pushke dhe një plasje bombe. Vallja u pre.

Autokolona gjermane kishte hyrë në pritën e parë. Partizanët e kishin qëlluar dhe lufta kishte marrë zjarr. Dy makina bënë përpara, por ranë në pritën e dytë, ku ishte kompania e Refkiut. Këtu u ndalën përsëri. Ushtarët zbritën nga makinat dhe u futën hendeqeve të xhadesë. Pastaj u matën të merrnin sipër kodrave, por partizanët i kundërsulmuan. Refkiu, bashkë me Sefen dhe dy fshatarët, që kishin sjellë drekën, u hodhën në sulm të parët. Spastruan hendekun nga gjermanët, prej të cilëve, disa mbetën të shtrirë në vend, të tjerët, hipën në njërin kamion, që mundi të zbrapset, të kthehej e të bashkohej përsëri me autokolonën. Makinën tjetër e zunë partizanët. Kjo ishte e mbushur me municion. Nga ledhi buzë bregut të liqenit po vinin të shtëna. Atje kishte gjermanë. Refkiu u bëri zë dy partizanëve.

— O burra t'i fshijmë, se paskan mbetur akoma!

Ai u hodh nga kamioni drejt liqenit. Në këtë çast, një automatik e këputi përdhe. Ndërsa po binte, partizanët e tjerë vërvitën bombat, dhe prapa ledhit çdo gjë heshti.

E ngritën Refkiun. Ai po shtrëngonte fort buzët e murrëtyera. Sytë i kishte të hapur drejt qiellit të kaltër. Ai u kthye nga shokët. Me mundim murmuriti:

— Vdekje fashizmit...

Dhe mbylli sytë.

Tutje autokolona kishte marrë rrugën e kthimit.

Të gjitha këto i dolën si të gjalla, e prekën dhe e tronditën toger Sefen, tek ishte afruar të sodiste valltarët që kërcenin aty në lëndinë, nën muret e kështjellës, së moçme, që hetonte me një sy dhe përgjonte me një vesh.

Vallja e të vegjëlve, që nuk kishte mbaruar, i ndolli gjithë këto kujtime. Sefja po i kundronte valltarët që nga i pari gjer tek i fundit, tek po loznin pikërisht vallen e shokut të tij. Mendja i vajti te djali i Refkiut. Të ishte ai, vocërraku kokëverdhtë, që po hiqte vallen? Jo, ai duhet të jetë më i vogël.

Sefja eci drejt valltarëve.

«Edhe ai do të mësojë», mendonte, duke iu afruar gjithmonë edhe më shumë atyre.

ANGULLIMAT E QENVE NATËN

Teni hodhi në stivë thesin e mbushur dinga me kuintalin e misrit, këputi me gishtin e madh të dorës sumbullat e djersës nga balli dhe mori të zbriste shkallët e larta prej druri, që kërcitnin. I thyer më dysh nga pesha që kishte mbi shpinë, po ngjitej Fak-ja lëkurëtharë e kockëdalë.

— Gjene ky misër i farmakosur!.. — tha ai.

— Hëm! Ç'do të presim... — ia ktheu Teni.

Ai doli te dera e madhe e depos për të marrë një thes tjetër. Një karrocë me një kalë çil ishte e mbushur plot dhe punëtorët po ngarkoheshin njëri pas tjetrit. Teni qëndroi me grushtet në ije, me këmbët të hapura, duke pritur radhën. Trupi mesatar i dukej si një katërkëndësh. Thasët i kishte mbuluar një shtresë dëbore. «Të marrë akoma noti, se pak i mykur është ky misri që po hamë prej një muaji...», mendoi Teni. Dëbora kishte rënë që në mëngjes dhe ia kishte shtruar. Nga dreka ishte prerë, por, ja, po ia thurte tani me grimca që të pickonin fytyrën.

Në fund të karrocës kishte kthyer kurrizin Leki, me ato shpatulla të ngushta, të pazhvilluara. Punë-

tori trupmadh, fytyrëvrrarëlie e sybardhë, që ishte pas tij, i foli:

— Ik!

— Jo, — iu përgjigj Leki, — kam edhe unë radhën.

— Shko, orë, s'janë për kurrizin tënd këto, — ia priti tjetri disi me zemërim dhe e shtyu me bërryl. Djali nuk deshi të ikte.

— Ngjitu lart; ke ç'të bësh atje, — ndërhyri Teni.

Leki pa sytë gështenjë të errët të Tenit, të rënduar nga një hije, dhe u bind. Duke kaluar përpara tij, e vështroi me bishtin e syrit, ku dallohej një qortim dhe murmuriti:

— Sonte, nuk më ndalon dot...

Teni mbeti pa lëvizur, me fytyrën e gjerë të qetë, me shikimin ndaj punëtorëve. Por në cepat e buzëve të holla sikur po përmbante një të qeshur të çiltër. Nga i kishte rënë era djaloshit për sonte?... Nuk kishte se si të mos e nuhaste: dhe vetë ai kishte ndihmuar për mbartjen e armëve që kishte sjellë karroca në rrugën e saj të dytë, bashkë me misrin, dhe i kishte mbuluar në kopicën e thasëve të vjetër në hambar. Ai e dinte se më shumë se një ditë materialet nuk mund të mbaheshin në fabrikë.

Këtë javë Leki i ishte qepur e nuk po i ndahej. «Përse nuk më pranoni në njësitin e transportit?! — i ankohej. — Unë jam i ri komunist... Apo nuk ke besim?...»

I ri komunist ishte. Prej dy javësh kishte hyrë punëtor në fabrikën e miellit. Por ai nuk i kishte mbushur të tetëmbëdhjetat dhe trupi i tij shëndetlig e ato shpatulla të njoma e trembnin Tenin. Ndaj e ruante nga puna dhe nga detyrat e rënda. Ndryshe

kishte qenë me Nedon. Kur kishte ardhur në centralin elektrik, le që ishte dy-tre vjet më i madh, por kishte duar të forta e kraharor të zhvilluar. Ai kishte punuar nja katër vjet në oficinë dhe ishte regjur.

Leki ishte i vetmi i ri komunist në fabrikë. Përgjithësisht, punëtorët e tjerë ishin të rritur, mbi të tri-dhjetat, të munduar e të kalitur vite të tëra nën barrën e «Shoqërisë Anonime», që kishte dy centralet elektrike, fabrikën e miellit dhe ujësjellësin e ri. «Ti do të kryesh ato detyra që do të të ngarkoj unë», i kishte shpjeguar Teni djaloshit. «Këtu nuk kemi aktiv të Rinisë Komuniste. Atje në lagje, ku bën pjesë, parashtro kërkesat e tua dhe merr detyrat që do të të japin». «Unë jam i ri komunist, e kupton, shoku Teni...», — kishte këmbëngulur Leki. — Dhe këtu, ku punoj, do të kryej edhe detyrat e luftës! «Do të merresh me agjitacionin në punëtorët... do të sjellësh e do të shpërndash traktet... — Këtë e di dhe po e bëj. Por do të marr pjesë edhe në njësitin guerril të transportit! Po! Edhe aktivi i rinisë e ka aprovuar këtë. Do të vijë sekretari të bisedojë me ty».

Kjo vendosmëri e Lekit i fliste Tenit për karakterin dhe ndërgjegjen e tij. Por ai ndiente një dhembshuri për këtë djalë. Jo, nuk ishte çështja se donte ta ledhatonte, ta mbante mënjane e ta mësonte keq. Mirëpo, ajo fytyrë çehrevrrarë, ajo qafë e hollë, ata krahe të pambushur ende, sikur nuk e lejonin ta fuste në një ndërmarrje shumë të vështirë, siç ishte ajo e njësitit të transportit. Ai e dinte se djali nuk do ta linte të qetë. Kishte një kokë të ngjeshur, që ia kalonte së tijës. Teni shikonte se do të vinte dita të epej, t'i bënte lëshimin... «Por jo sonte», tha me vete. Kishte një arsye të madhe. Koha ishte keqësuar shumë. Po e

kthente me tufan. Materiali ishte i shumtë dhe me pe-
shë: një mitraloz i rëndë, bomba, fishekë...» Jo son-
te...», tha edhe një herë.

Si stivosën gjithë thasët, u duk në depo sekretari
i shoqërisë, i gjatë e i kërrusur, me syze në hundën e
tij si sqep, i cili i foli Tenit:

— Ti e ke radhën sonte?

— Unë.

— Do ta bluani gjithë misrin që erdhi.

— Myk do t'i shesim përsëri popullit?...

— Autoritetet dhanë urdhër që mielli të shpër-
ndahej që pa gdhirë. Furrat kanë mbetur trokë.

— Por autoritetet e hanë bukën has...

— Këto janë fjalë me zarar, — ngriti zërin e tha-
të sekretari. — Zbato atë që të thashë.

Teni urdhëroi Faken të bënin gati misrin, ta
zbraznin në koritat dhe të ndiznin motorin e mullirit.
Pastaj të linte ndihmësin e tij të kujdesej për tërë pu-
nën dhe të shkonte të lajmëronte Lilin dhe Nedon në
central. Ai do t'i priste në punishte.

Punishtja ishte një e ndarë e ngushtë në katin e
dytë të fabrikës. Ajo kishte një bankë të nxirë, një
trapano të vogël, një mengene, disa çekanë, lima e
sharra dore, për të ndrequr ndonjë vegël të mullirit,
kur prishej. Një dritare katrore zbulonte pamjen e
fushës, që fillonte disa metra tutje fabrikës.

Kishte zënë të ngrysej dhe dëbora vazhdonte të
binte me erë. Bardhësia e fushës po irnosej.

Si një dhembje, si një rënkim, si një grahamë, er-
dhi një angullimë e zvarritur dhe e zbehtë. Tenit iu
kujtua dalja e javës së kaluar. I kishin ndjekur me
qen. Në vesh i kishte ende lehjet e tij nga prapa. Por,
gjermanët ishin kujtuar një çikë vonë. Ndofta pinin,

ndofta ishin vonuar. Dhe ata nuk kapërcejnë tutje lumit, ndonëse këtë kohë ushtria e tyre lëviz edhe natën poshtë e përpjetë. Tërë puna është sa të afroresh te lumi. Gjer atje ka një copë të madhe fushë, e zhveshur, si pëllëmba e dorës. Por shokët presin furnizime. Tani kanë nevojë më shumë se kurrë.

Njëri pas tjetrit, hynë në punishte Fakja, Lili dhe Nedoja. Teni i pa një nga një mendueshëm.

— Ç'ke që ke rënë në të thella? — i tha Lili.

— S'kam gjë. I rregulluat punët në central e në fabrikë? — pyeti Teni.

— Në vijë çdo gjë, — iu përgjigj Lili.

— Siç më the, i mbaruam, — shtoi Fakja. — Mulliri është gati për blojë.

U dëgjua zhurma e një motori dhe përplasja e rripit që vërtiste rrotën e makinës.

— Ja... — u hodh Fakja.

— Mirë, — tha Teni. — Të presim pak. Nata do të bjerë së shpejti. Ti dil njëherë nëpër fabrikë, vështro ç'bëhet, shko dhe te hambari, zgjidh thasët ku do të futim materialin, — iu drejtua Fakes.

Ky iku. Teni u çapit pa folur.

Angullima e mëparshme u dëgjua përsëri. Këtë radhë më e mprehtë. Një angullimë e dytë iu përgjigj asaj, sikur i miratonte dhembjen dhe shqetësimin.

— Filluan qentë, — tha Nedoja. — Janë dy, më duket.

— Dy i kanë bërë, — shpjegoi Teni. — Edhe rojat në postbllok i dyfishuan.

Lili lëvizi në kokë beretkën mavi me dy njolla vaji makine dhe ndërhyri:

— Le t'i dyfishojnë e le t'i katërfishojnë, po deshën. Materiali do të dalë se s'bën.

— Ta merr mendja, — e përkrahu Nedoja.

Një e lehur e trashë dhe e fuqishme gjëmoi tri-katër herë, aty më afër fabrikës.

— Ja dhe Murroja i xha Tushit, — foli Nedoja.

Pastaj u përsëritën angullimat e zvarritura, të ndërprera nga klithma të holla. Murroja ia dha më fort, sikur donte t'i mbyste ato angullima të mërzitshme.

— Oj, ç'na u ndezën qentë! — tha Nedoja.

— Është muaji i qenve dhe i ujqve, — ia priti Lili. — Mani muni¹⁾, siç thotë vjehri im, — dhe përpëlitit qepallat e kuqërremë.

Teni buzëqeshi.

— Njëditëzaj ujku kishte kaluar nëpër qytet, më thanë, — vërejti Nedoja.

— Edhe kalon. Me këtë dëborë egërsirat sharrojnë për të ngrënë dhe lëshohen ku të mundin. Tani që qyteti bie në pus tërë natën, nuk kanë frikë të afrohen.

— More, këtë muaj ujkit dalin me kope...

— Dalin, o, posi. Po ti, Nedo, mos u tremb. Son-te kemi mitraloz të rëndë e do t'i kortarisim, po na dolën.

— Jo, mor, s'e kam hallin atje, — mënjanoi kokën Nedoja dhe uli kapakët e syve. — Por, them...

— Do të jetë degdisur kapteri... — iu kthye Lili Tenit.

— Iku menjëherë, si dorëzoi arkën e dytë me fisheshtë.

---

1) (Anglisht) Muaji i mjaltit

— Nuk morëm dot më shumë...
— Do ta kishin ngritur tërë depon shokët, por, ç't'i bësh, e solli kokën nëntogeri...

— Mirë, gjene, që munda t'ia mbathë kapteri...
Do ta ketë gjetur batalionin?

— Kushedi, Me këto luftime që po bëhen,, — tha Teni.

— Janë xhindosur fricët... — foli Nedoja, pas një heshtjeje.

— Si qentë e tyre që po angullijnë. Por, do të venë në esfel... — shau Lili, duke shtrembëruar hundën e tij ploçake tërë prenka.

U ndien përsëri të lehurat e Murros.

— Dëgjoni Murrton? — tha Nedoja. — Po u jep xhevapin ujqve.

— Ta merrnim Murrton sonte me vete e t'ua lëshonim qenve të postbllokut, po të na binin në qafë... — foli Lili dhe përsëri lëvizi me dorën leshatore beretkën e tij.

— Ku ta jep xha Tushi... — ia preu Nedoja.

— S'na duhet Murroja, jo, — qeshi Lili. — Murrro jemi vetë. Do t'u shkojmë nën hundë gjermanëve, dhe gjë s'kanë për të marrë vesh.

— ... S'i kemi shpënë Rimollit tjetër herë materiale si këto të sotmet... — tha Nedoja. — Mitraloz i rëndë.

— Dhe është fringo, — shtoi Lili.

— T'ua futim nazistëve dhe t'i bëjmë bërlok bijtë e bushtrave!

Hyri Fakja si një vastangar i gjatë e i thatë; pas tij u duk Lekë i imtë dhe i shkurtër.

Tenit i vajti menjëherë mendja se çfarë mund të

kërkonte djali, ndaj deshi ta ndalte që në prag të derës.

— Si e ke punën?! — e pyeti me një tingull që donte të thoshte edhe «Ç'të duhet që vjen këtu!».

— Mos më prit vrullin, — iu përgjigj Leki.

— Fol çfarë do dhe ik poshtë.

— Ta thashë qëparë: Sonte nuk më ndalon dot.

— Leki, nuk do të bëj pazarllëqe, me ty. Ta kam shpjeguar çështjen, ndaj, nisu!

— Si është puna? — ndërhyri Lili, që për të parën herë vërente një vrazhdësi në zërin e Tenit.

— Nuk do të më pranojë në njësitin e transportit, — i tha Leki, i skuqur çuditërisht kësaj radhe në fytyrë, që gjithmonë kishte një ngjyrë verdhacuke.

— Këtu komandoj unë dhe jo ti, — u hodh Teni, i prekur.

— Këtu komandon lufta, në radhë të parë, — kundërshtoi Leki, — dhe me të gjithë duhet t'i përgjigjem asaj. Nuk ka dallim.

— Leki!...

— Po, shoku Teni.

Të dy heshtën, duke vështruar njëri-tjetrin. Nedoja, i habitur, i hidhte sytë një herë te djaloshi, një herë te Teni. Fakja kishte mbetur me kokën të varur, si ndonjë degë e thyer në majë. Lili po fërkonte kokën. Pastaj u kollit dhe tha:

— Ta gjejmë në mes tonë, të mos ashpërsohemi.

— Unë do të vij me ju! — foli me ngulm Leki.

— Jo sonte. Do të të them unë se kur, — u zbut disi Teni.

— Edhe sonte, edhe nesër, edhe pasnesër, më duhet. Jo si të ketë mbaruar dasma...

Sytë e zinj të djalit sikur të shponin.

Lili ndërhyri përsëri:

— Ç'bëri sonte, ç'bëri pas një jave, Teni. Le ta marrim edhe Lekin në njësitin tonë.

— Le ta marrim, — tha edhe Nedoja.

— Ta mbyllim këtë mesele, se ka disa ditë që nuk po më lë rehat edhe mua, — foli së fundi Fakja, duke ngritur kokën.

Teni nuk bëri zë.

Motori po gumëzhinte, mulliri po bluante dhe mielli po rridhte i verdhë dhe i hidhur. Ata kaluan një nga një dhe hynë në hambarin e thasëve të vjetër, ku ishin fshehur armët dhe municionet që do mbartnin atë natë. Ishte një kopicë e tërë me thasë bardhoshë, të grisur, me vrima e të shqyer, në të cilët kishin bërë punën e tyre minjtë dhe koha. I vunë kllapën që brenda derës dhe filluan me shpejtësi nga vepërimi. Ata mbanin mënjanë disa thasë të qepur e të rregulluar, me të cilët nxirrnin jashtë materialet. Mitralozin e rëndë e ndanë veç tytën dhe veç shtratin me këmbëzat, në një thes futën dy arkat me fishekë; në një tjetër, arkat me bombat e dorës dhe arkën metalike të mitralozit. Teni i dha secilit thesin e tij. Për vete mori atë me dy arkat e fishekëve.

— Ç'po bën kështu?! — i tha Lili. — Një kuin-tal ke ndërmend të mbash vetë?

Leki, që po vështronte me një sy të habitur e me një dyshim që ishte gati të shpërthente rëndë, u hodh:

— Po për mua ç'latë?!

Teni e pa vëngër dhe nuk foli.

Lili hapi thesin e fishekëve, duke thënë:

— Nuk e mban dot njëri gjithë këtë. Fishekët duhen ndarë.

Ai nxori njëren arkë, i zbertheu kapakun, duke futur nën dërrasat një hekur të gjatë, që e gjeti në një qoshe të hambarit, dhe shtoi:

— Ta zbrazim gjysmën në thesin e bombave.

Hoqi që këtej arkën e mitralozit dhe ia zgjati Lekit:

— Merr edhe ti pjesën tënde. Ja, kështu.

Pastaj hodhi gjysmat e fishekëve në thesin e bombave dhe përfundoi:

— Tani jemi në rregull.

— Revolet i keni të gjithë? — pyeti Teni. — Ua vini fishekun në gojë. — Ai u shikoi këmbët dhe tha: — Këpucët do t'i nxjerrim. Jashtë ka ngrirë. Dëbora duhet të kërcasë e të jetë bërë shumë e rrëshqitshme.

Vështrimin e qëndroi mbi Lekin. Në atë vështrim ndihej përsëri një dhembje.

Djali i zgjidhi shpejt e shpejt këpucët gjysma dhe i mbajti në dorë. Nuk dinte ç'ti bënte.

— Silli këtu, — i tha atij Lili dhe bashkë me të tijat i hodhi këpucët në thesin e vet, ku ishte tyta e mitralozit.

Kishin marrë nga një copë zabllof dhe po mbështillnin këmbët. Teni pa këmbët e Lekit me çorapë të hollë pambuku të arnuar.

— Prit, — i foli ai djalit.

Kërkoi nëpër kapicën e thasëve dhe zgjodhi një thes më të trashë. E grisi, e bëri rripa të gjerë dhe iu afrua Lekit.

— Ngrije këmbën.

Djali zgjati dorën për të marrë zabllofin.

— I mbështjell vetë.

Teni i ra dorës.

— Rri aty!

Ai u ul galiç, i ngriti djalit këmbën e djathtë me dorën e tij të madhe me kurriz të hedhur, e mbështeti mbi copën e zabllofit dhe filloi t'ia mbështillte. E vërtiti rripin gjer afër pulpës, duke marrë brenda edhe pantallonin kafe dalëboje. Pastaj ia lidhi me spango të trashë. Si i mbështolli edhe këmbën e majtë, u çua, vështroi punën që kishte bërë dhe pyeti djalin:

— Mirë i ke?

— Mirë.

Ai u kthye nga të tjerët.

— Gati jeni?

— Gati.

Këmbët e mbështjella me zabllof shëmbëllenin si putra ariu. Leki po i shikonte një nga një, shikon-te edhe këmbët e tij dhe i dukej çudi, i vinte për të qeshur.

— Nisemi, — tha Teni.

Ai hapi derën dhe vëzhgoi se mos kishte njeri. Nuk ndihej asnjë lëvizje rrotull. Ia bëri me dorë Lilit, i cili doli i pari. Pas tij kaloi Fakja, pastaj Nevoja, në fund Teni me Lekin. Ata u futën në një rruzinë të ngushtë të errët që ishte prapa hambarit dhe u drejtuan në një derë të vogël të hekurt, e cila të nxirrte jashtë fabrikës. Pranë derës Teni u tha të ndaleshin. Ndonëse e dinte se në këtë kohë nuk mund të kishte njeri jashtë, tërhoqi kanatin e derës me kujdes dhe zgjati kokën. Fytyrën ia fshikulloi thëllimi. Në errësirë asgjë nuk dallohej. Teni lëshoi thesin në këmbët e shokëve dhe doli për të hetuar në

qoshet e ndërtesës. Pa rreth e qark, hodhi shikimin tutje, në fushë, mbajti vesh. As dukej, as dëgjohej gjë. Ngriti pakëz buzën dhe fërshëlleu lehtë, duke u thënë shokëve se gjithçka ishte në rregull. Me nxitim, ai u kthye, mori thesin e tij në kurriz dhe u nis i pari, i ndjekur nga të tjerët.

Nata ishte fare e qetë dhe e ftohtë. Dëbora kishte pushuar. Retë kishin zënë të çaheshin dhe vende-vende yjet po vezullonin. Shtresa e dëborës që mbulonte tokën ishte shndërruar në akull, që përngjante me një qelq të përmasave vigane, i shtrirë tejtej.

Ata u nisën njëri pas tjetrit, varg, me ngarkesat në kurriz, me njërën dorë në xhep, duke shtrënguar revolen. Printe Teni. I fundit ishte Lili. Lekin e kishin marrë në mes.

Heshtje e plotë, nën peshën e materialeve, të mendimeve e të ndjenjave të asaj nate.

Lanë pas kosheret dhe barakat gjysmë të anuara të fabrikës dhe dolën në fushën e hapët, ku acarin e ndien më të mprehtë. Lakuriqësia e fushës dukej e egër dhe e mërzitshme. Rimolli ishte tutje, matanë lumit dhe asgjë e qartë nuk shquhej prej tij, veç një si njollë e zezë për ata që ia dinin vendin dhe kishin rrahur disa herë këtë rrugë në errësi. Duhej të ecnin gati një orë kryesisht këtej lumit. Po ta kapërcenin, fshati nuk mbante shumë dhe rreziget e mëdha kishin kaluar.

Vetëm në të dy krahët kishin tani nga një pikë, të ndryshme njëra prej tjetrës. Më të djathtë, bane-sën e fundit të qytetit, kasollen e xha Tushit, e platurt nën terrin dhe qetësinë. Më të majtë, si një çiban i verdhë, dalë tej qytetit, postbllokun gjerman,

frëngjia e të cilit ishte e ndriçuar. Përmes këtyre dy pikave duhej të bënin përpara, të arrinin në kohë dhe shëndoshë e mirë në Rimoll.

Tani ktheu pak më të djathtë, nga ana e kaso-les. Këtej rruga largonte ca për në fshat, lumi ishte më i gjerë e më i thellë. Por kishin vendosur të mbanin kësaj ane, meqë herën e fundit gjermanët i kishin ndier dhe i kishin ndjekur.

— Si jeni? — pëshpëriti Teni, mbasi ecën një copë herë.

— Pikë, — erdhi nga fundi zëri i Lilit.

— Leki, si ndihesh? — pyeti përsëri Teni.

— Fare mirë.

— Këmbët mos i ngre shumë. Akulli kërcet. Hiqi një çikë zvarrë. Je më i sigurt për të mos rrëshqitur.

Lekit i tingëlluan të dashura këto fjalë, të thëna me një farë butësie, krejt ndryshe nga zëri i fortë dhe pak i ashpër, zakonisht, i Tenit. Djaloshi ishte tani gati të zbatonte çdo urdhër, t'i nënshtrohej çdo porosie që do të vinte nga komandanti. Ai ishte bërë anëtar i rregullt i njësitit. Ishte i barabar-të me të tjerët. Nuk do ta shikonin si çunak, as si të paaftë. Kjo rrugë do të ishte tani e tutje dhe e tija.

Nata e parë që ai po shkonte në Rimoll. Fshati për të nuk ishte i panjohur. Kishte qenë disa herë. Kishte vajtur me biçikletë nga xhadeja, ditën. Atje kishin bërë nja dy mbledhje të rinisë. Një herë kishin dhënë shfaqje artistike për fshatarët. Ai vetë kishte kënduar këngët. «Ato maja rripa-rripa» dhe «Rini, rini!», i shoqëruar me kitarë. Në Rimoll kish-

te qenë edhe vite më parë, i vogël, në përvjetorin e rënies së tre komitëve në luftë me turqit.

Por, kjo ishte nata e tij e parë, në këto kushte, kësaj ane, në cingërimë, me shokë të njësitit, me armë e municion mbi shpinë për partizanët. Ai kishte ndier gëzimin e shqetësimin e ndarjes së trakteve, të marrjes së revoleve nga rripat e oficerëve në kinema, të zbulimit të numrit të ushtarëve e të llojeve të armëve të armikut. Por të gjitha këto ishin bërë për të tashmë të rëndomta e i dukeshin të thjeshta. Atë e shqetësonte kryesisht mendimi i pjesëmarrjes në njësitet luftarake që kishte qyteti. Ky shqetësim i kishte lindur prej kohësh, para se të pranohet në Rininë Komuniste, kur ishte vetëm një i ri antifashist. Atë ia kishte ngjallur Pani. Prej tij ishte tërhequr së pari në ndeshjet e rinisë. Ata ishin shokë, ndonëse Pani ishte disa vjet më i madh. Megjithatë, Leki kishte vënë re se ai nuk i tregonte çdo gjë që bënte. Ai merrej me punë të rëndësishme e të fshehta. Lekit i kishte rënë në sy. Herë-herë nuk vinte natën në shtëpi. Leki e kishte pyetur se ku shkonte, me se merrej. Pani ia sillte rrotull, por nuk ia thoshte të vërtetën. Më vonë Lekit i vajti mendja se shoku i tij do të ishte pjesëtar i njësitit të transportit. Kur u bë i ri komunist, Pani sikur iu hap një çikë më shumë. Ai i linte të kuptonte se njësitet e transportit bënin një punë të madhe, i kishte përshkruar vështirësitë e shumta që kapërcenin, ndonjë ndeshje që ishte bërë me armikun. Të gjitha këto ia tregonte në mënyrë aq të gjallë, sa dukej që edhe vetë ai kishte qenë në njërën ose në tjetrën ngjarje. Leki mahnitej dhe një farë zillie i lindte për të gjitha ato të bëma dhe për ata që i kryenin. Dhe

ëndërronte të ishte midis tyre, të dilte me ta natën nga qyteti, të shkonte t'u shpinte partizanëve këtë ose atë...

Më së fundi, kjo ëndërr i ishte plotësuar. Ndaj ai ishte i lumtur sonte.

Në çastin kur u ndodhën më afër kasolles së xha Tushit, Murroja filloi të lihte. Një buçitje zëri, me një të hapur të gojës, sikur shpërthente nga një gropë. Pastaj, një si gërhitje e thellë, që niste ngadalë e vinte duke u shtuar e u trashur, që vazhdon-te duke u shtrirë përmbi akullin dhe pakësohej e tërhiqej përsëri, sa gati shuhej fare. Një lehje e dytë dhe e tretë, të njëpasnjëshme. Shkundja e një trupit dhe tringëllima e mbytur e një zinxhiri.

— Mos na lëshohet... — u ndie zëri i Fakes.

— Është i lidhur. A nuk dëgjon zinxhirin? — tha Nedoja.

— I lidhur s'është, — ia priti Lili. — Kushedi ka marrë zinxhirin me këmbë. Por nuk lëshohet, jo. Na e njeh erën.

— Ty të njeh mirë, i ke vajtur disa herë xha Tushit.

— Dhe huqet ia di. Mos u tremb, Leki.

— Jo, jo.

— Kështu, — foli Teni.

Angullima të zgjatura e të përsëritura erdhën nga ana e postbllokut. Disa më me klithmë, të tjerat më të ngjirura. Atëherë ia dha prapë Murroja. Gentë e postbllokut nuk po pushonin. Murroja po e ngrinte zërin më lart, po ushtonte si një shpellë dhe mundohej t'ua kalonte atyre.

— Nxitojmë, — tha Teni.

Ai shpejtoi hapin dhe pas tij bënë me ngut Ne-
doja, Leki, Fakja dhe Lili.

— Kini mendjen se mos shkisni, — foli prapë
Teni. — Hiqni zvarrë këmbët dhe shikoni mos ju
hidhen ngarkesat në kurriz e dëgjohet ndonjë për-
plasje e materialeve. Nata përhap edhe zhurmën
më të vogël.

Qentë e postbllokut heshtën. Atë përleshje an-
gullimash e lehjesh e mbylli Murroja me një britmë
të prerë.

Dhe qetësia mbi të gjithë natyrën ra përsëri.

Njësitë po zvarriste me nxitim hapat mbi tokën
e ngrirë. Fërfëritja e tyre mezi ngrihej përmbi aku-
llin e shpërndahej memecë.

Lekit iu kujtua kur bënte kolovajzë në skërkën
aty sipër shtëpisë së tij. Ishte një kolovajzë e mirë
ajo, e gjatë dhe që mbante tërë dimrin, se vendi ish-
te i kthyer nga veriu. Mblidheshin tërë fëmijët e la-
gjes. Ai nuk ndahej që andej gjithë ditën, gjersa
ngrysej. E ëma dilte dhe e qortonte. Por, ja, ajo ko-
lovajzë po i hynte në punë tani. Po të mos jesh i
stërvitur, në këtë akull të kësaj nate, ndonëse me kë-
mbët të mbështjella me zabllof, mund të rrezohesh
e të thyesh kokën.

Ata po rrëshqitnin, po rrëshqitnin, dhe zabllo-
fët lëshonin fërfëritjet e tyre të mekura. Nata ish-
te fare e qetë. Mund të ndieje çdo zë e çdo shqetësim
të kësaj nate të akullt, e cila fytyrat e njerëzve po i
mpinte dhe duart e tyre po i mardhte.

«Haushvanerai... haufynkleht...», u dëgjua një
përzierje e paqartë fjalësh dhe të briturash nga ana
e postbllokut.

— Qëndroni, — u foli Teni shokëve. — Mos lëvizni. Gjermanët kanë dalë.

Ata ndalën në vend, dikush më i gjatë, tjetri më i shkurtër, dikush i kërrusur, tjetri pak i epur, trupore të ngjira në hapësirën e shkretë, të zezë dhe ngjethëse.

«Haushvanerai...», përsëriteshin fjalët e pashkura dhe britmat e mbytura të postblokut. Pastaj, ajrin e çorrën ca si të qeshura që gërryenin gurmat nga kalonin dhe të kujtonin gërvishtjet e angullimave të qenve pak më parë. Këtyre çjerrjeve qentë u bënë jehonë. Ndonëse si të trembur e të tulatur, ata nxorën hungërimat e tyre. Dhe u bë një trazirë e një koklavitje njerëzish e qensh, sa vështirë t'i ndaje. Muroja, si i tronditur dhe i inatosur së tepërmi nga këto, ia dha me të lehura të forta, të larta e të dendura. Nata gjëmoi dhe ajri i saj sikur u nxeh. Atëherë nga postbloku erdhi një batare mitralozi.

— Shtrihumi barkas! — urdhëroi Teni.

— Plumba! kishin fërshëllyer afër tyre.

Ata ranë si një bllok i vetëm dhe mbetën duke përgjuar.

— Na pikasën... — tha Nedoja.

— S'ma merr mendja, — iu përgjigj Lili. — Ata po shtien në drejtim të Murros.

Batare të tjera mitralozi u përhapën, si bie tehu i kosës mbi tufën e barit. Ata dalluan flakën që dilte nga gryka e armës.

— Po shtien nga frika, siç e kanë zakon, — foli Teni.

Mitralozi po gogësinte me nxitim, qentë po angullinin dhe Muroja vazhdonte të lihte, pa dashur t'ia dinte as nga të shtënat dhe as nga angullimat.

Plumbat po shponin errësirën në të dy krahët e postbloquent. Por, së fundi, ata u dendësuan në anën e Murros e të njësitit. Dy palë hungërime e kishin marrë njësitin në mes. Dukej sikur qentë ishin shkëputur nga postbloquent dhe ishin afruar. Dhe mitralozi ishte përqëndruar tani e po qëllonte në një drejtim. Viu,viu,viu, plumbat po i shkonin njësitit mbi kokë.

Ç'po ndodhte? I kishin kuptuar? Po i sulmonin? Ç'duhej bërë? A nuk duhej marrë ndonjë masë?

Teni po mendonte se ishin në gjendje të vështirë. Mundet që gjermanët të shtinin kot, siç bënëin gati çdo natë; sidomos këto kohët e fundit, që kur po zhvillohej operacioni, por edhe mund të kishin dyshuar gjë. Pse qentë ishin lëshuar përpara?

T'u përgjigjeshin? Gjermanët mund t'i goditnin nga postbloquent, që prapa atyre mburojave prej betoni që kishin ngritur. Dhe mitralozi i hante mirë në këtë vend rrafsh, ku nuk kishin ku të mbronin kokën. Jo, këtu nuk mund ta ndiznin zjarrin. Sa larg mund të ishin nga ai hendeku i cekët, i cili priste tërthor një copë të arës që kishin në rrugë. Pesëmbëdhjetë metra? Ndofta më shumë? Atje mund ta ngrinin mitralozin e tyre dhe t'u bënëin ballë gjermanëve, në qoftë se këta i kishin zbuluar dhe donin t'i asgjësonin.

— Mund ta kenë edhe me ne, — u tha Teni shokëve. — Prandaj këtu nuk qëndrojmë dot. Duhet të zëmë hendekun e arës. Ti, Lili, Fake, dhe ti... — Teni e ndërpreu fjalën, pastaj vazhdoi... Leki, njëri pas tjetrit, me një largësi prej tre-katër metrash, të zvariteni gjer te hendeku dhe të ngrinin atje mitralozin. Unë me Nedon do të qëndrojmë këtu gjersa ju

të zini vend. Po të shikojmë se gjermanët na kanë vënë në shenjë, para se ju të arrini atje, do të përpiqemi t'i çoroditim, duke u flakur nga një bombë në drejtime të ndryshme, që të largojmë vëmendjen e tyre nga ju. Nisuni, o burra!

Lili u zvarrit me tytën e mitralozit në kurriz, pas tij Fakja me shtratin e këmbëzat, dhe i treti Lekë, me arkën metalike të mbushur me kollanët e fishekëve. Me krahët e këmbët, duke bërë lëvizje të bashkërenditura të gjymtyrëve, ata dukeshin disa gjallesa të papërcaktuara, të çuditshme, që diçka kërkonin e për diçka përpiqeshin, sikur do të kafshonin akullin e do ta brenin atë.

Lili në krye dhe më pas Fakja, sikur po hareshin midis tyre, njëri të shmangej e të ikte, tjetri të mos e linte të largohej e ta kapte. Lekë po mbetej më i ndarë prej tyre. Këtë zvarritje po e provonte për të parën herë. Ai ishte strukur nëpër qoshe për të bërë një zbulim a për të ngjitur një trakt, ishte kacavjerrur në mure të avllive, kur patrulla e karabinierisë i kishte rënë në gjurmë, kishte vrapuar e kishte kaptuar gropa e kanale, por nuk i kishte qëlluar të bënte një copë rrugë kështu, i mbështetur në gjunjët e në brinjët e tij, në kraharorin e barkun, mbi tokën, mbi akullin. Po shikonte të tjerët që po iknin me shkathtësi dhe e ndjeu veten të pazotin. I erdhi inat. Gjithë trupi po i lëshonte miza të nxehura. Kurrizi po i djersinte. Deshi t'i jepte trupit një shtytje të fortë përpara, që t'u afrohej shokëve. Zgjati duart dhe bëri të ngulte thonjtë në akull, që të merrte fuqi e të lëshohej me hop tutje. Por thonjtë i përvëluan, sikur t'i kishin shkuar një brisk të mprehtë midis tyre dhe mollëzave të gishtërinjve.

Mbeti në vend, s'e duroi dhembjen që i theri në zemër, i shkoi mendja të ngrihej në gjunjë dhe të ikte këmbadoras. Tani gjermanët nuk po qëllonin në drejtim të tyre. Ata po shtinin, por në krahun tjetër të postblokut. Megjithatë, hoqi dorë nga ky mendim. Ai duhej të zbatonte urdhrin e Tenit. T'u fshiheshin sa më shumë syrit të gjermanëve. Dhe vazhdoi të mundohej të zvarritej, për të shkurtuar largësinë nga shokët, për të arritur në vend në kohën kur ata të kishin ngritur mitralozin, që t'i furnizonte me fishekë e t'i përgjigjeshin armikut, sapo Teni t'u thoshte të hapnin zjarr. Tani po i dukej sikur po rrëshqiste më mirë, ndonëse ishte ende shumë prapa tyre. Po u jepte, po u jepte këmbëve e krahëve, gjithë trupit, e po merrte frymë me gojë të hapur, duke dihatur. Thëllimi po i mpinte dhëmbët e po i digjte fytyrën. Kurrizin e ndiente të djersirë, por në kraharor e në bark sikur i ishte ngjitur një pllakë e ftohtë. Lagështira e akullit i kishte kaluar nëpër rroba dhe i kishte rënë në mishin e ngrohtë.

Po ikte, po ikte, po afrohej, sido që të tjerët mund të kishin arritur te hendeku. Edhe ca dhe do të ishte pranë tyre. Ah, po e pengonte dhe kjo pesha në shpinë! Arka po ia vriste shpatullat, dhe kjo ia cungonte fuqitë e krahëve.

Pa që diçka po lëvizte drejt tij. Kush ishte? Ndonjëri po kthehej? Pse?

— Hej, Leki, ma jep arkën mua, — dëgjoji zërin e Fakes.

— Jo, mirë e kam.

— Sille! Ja, aty është hendeku. Ne e ngritëm mitralozin. Sille!

— Lërmë, Fake, nuk është punë kjo! Duhet të mësohem edhe unë.

— Do të mësohesh. Por sille tani, se mund t'ua vërvitim gjermanëve.

Fakja zgjidhi litarin, hodhi thesin mbi kurrizin e tij dhe u nisën të dy krah për krah. Vërtet, hendeku nuk kishte qenë shumë larg. Të tre u vunë në gatishmëri pranë mitralozit.

Nata vazhdonte të mbushej nga krismat e mitralozit të postbllokut. E, herë-herë, angullimat dhe lehjet i shoqëronin ato. Lili, Fakja dhe Leki panë se drejt tyre ishin nisur Teni dhe Nedoja. Në këtë kohë mitralozi gjerman ia dha kësaj ane. Të dy shokët po zvarriteshin me shpejtësi. Edhe pak metra u kishin mbetur. Mund t'u flisnin e të dëgjoheshin pa qenë nevoja të ngrinin zërin.

— Teni, ne gati jemi. Si t'ia bëjmë, t'ua futim nazistëve? — tha Lili.

— Jo, prisni, — mori përgjigje ai.

Teni dhe Nedoja arritën e u futën në hendek. Plumbat filluan të fërshellenin të shpeshtë lart e poshtë, në të dy krahët e njësitit, ata shkonin gati rrafsh me tokën.

— Ç'djall?! Të na kenë parë?...

Batare plumbash. Shirita të verdhë përshkonin natën.

— Derrat e derrave!

— Në gojë ia keni futur fishekët mitralozit?

— Është për zjarr.

— Mirë. Ti, Nedo, na një bombë.

— Po mua?... — u hodh Leki.

— Di ta përdorësh?

— Di.

— Na, por kujdes. Në qoftë se shikojmë që nazistët e kanë me ne, apo bëjnë të na sulmojnë, do të jap urdhër dhe atëherë do t'ua këputim. S'kemi si bëjmë ndryshe, ndonëse materialin duhet ta kursejmë për partizanët.

Ata pritën me gishtin në këmbëzën e mitralozit, me bombat gati për t'ua hequr rripat me dhëmbë. Pritën. Plumbat u vinin breshër. Si asnjëherë tjetër, gjermanët e postbllokut e ndezën flakë atë natë.

Por, papritmas, batareja e tyre u pre. U dëgjuan britmat e njerëzve dhe angullimat e qenve. Pastaj, një breshëri mitralozi ushtoi tutje postbllokut. Britma, të qeshura të ngjirura, angullima përsëri. Dhe, në fund, heshtje e plotë e natës së ngrirë.

— Aq e patën, — foli Nedoja.

Që larg erdhi një e lehur e Murros.

— Këtë po thotë dhe Murroja, — qeshi Lili.

— Të nisemi, shokë, se sonte na vonuan, — urdhëroi Teni.

Ata morën përsëri rrugën varg. Po linin pas gjithnjë edhe më shumë qytetin dhe zemra po u rrihte e lehtësuar e me gufim, se po shkonin drejt Rimollit.

— Kemi dhe shumë? — pyeti Leki.

— Jo, — i tha Nedoja. — U lodhe?

— Nuk e kam aty. Nuk e njoh këtë rrugë...

— Se mos është rrugë kjo!... Ja, edhe një çikë, dhe vemi te lumi. Përtej tij, fshati është dy hapa. Ne s'e kemi punën atje, po në plevicë.

— Në plevicë?

— Atje na pret njësitë i fshatit; ky është vendtakimi ynë. Gjer atje. Do të qëndrojmë gjer afër të

gdhirit. Pastaj do të dalim një nga një dhe do të kthehemi në qytet të shpërndarë, që të mos biem në sy.

Kësaj ane fusha kishte hapësirë dhe frymëmarrje më të madhe. Lisa të lartë sajoheshin si vija të zeza të hequra nga toka drejt qiellit. Nëpër degët e tyre të zhveshura kishte thurur një këngë fshikulluese murrëria, që gjarpëronte tejtejet.

— Paska erë fusha! — tha Fakja.

— Avazi i saj, — iu përgjigj Lili.

— Shpejtoni, shokë, që të mos na hajë, veriu, — foli Teni, — Lekë, ule kokën dhe duart mbaji në xhepa!

Djali i kishte futur gishtërinjtë e mëdhenj nën litar, aty në kraharor, që ta ngrinte një çikë ngarkesën, e cila i ishte varur. Cingërima po ia digjte duart, dhe gishtërinjtë nuk po i ndiente. Kur i hoqi duart, siç i tha Teni, kuptoi se dy gishtërinjtë e mëdhenj i ishin ngjitur në litar. Ngarkesa i rëndoi posthtë, i ndjeu pak të çliruara shpatullat, kurse duart në xhepa sikur ia mbështolli një push i vakët.

— Ja lumi, — tha Nedoja.

Ata qëndruan në buzë të tij. Nuk i dukej as rrjedhja, nuk i dëgjohej as gurgullima.

— Ka ngrirë, — foli si me vete Teni.

— Me këtë kiamet, doemos... — ia priti Lili.

— Por nuk dihet sa mund të jetë cipa e akullit... — vazhdoi Teni. — Mund të na gënjejë, të çahet e të fundosemi.

— Duhet t'ia marrim andej, si radhën tjetër, — tha Lili, duke bërë me dorë djathtas. Atje ka qenë më cekët.

— Andej do të drejtohem, por do të dredhojmë,

se ka gropa, uji shtohet dhe në ato vise akulli nuk është trashë uji që rrjedh nën të e ngroh dhe e hap. Kësaj duhet t'i shmangemi sa të mundim. Do të zihemi pën dore. —
— Zinë dhe shtrënguan duart njëri me tjetrin.
— I ktheni brinjën bregut, — porositi në fund Teni, kur ata zbritën mbi akullin e lumit.
— Dorën e djathtë. Lëkit ia pushtoi pëllëmba mi-shtore e Nedos, kurse të majtën ia shtrënguan gish-tërinjtë e gjatë të Fakes. Njëpër një këtyre shtrëngimeve ai ndjeu kujdesin, sigurinë dhe një të ngroh-të. Duart e tij kishin ngrirë më shumë. —

Duke hequr këmbët, ata ecën djathtas, pastaj bënë më të majtë, në krah të kundërt të rrjedhës së lumit.

— Akulli po na mban, — tha Lili.
— Mirë, jemi gjer këtu, — u përgjigj Teni.
— Të bëjmë edhe disa hapa këtej, pastaj duhet të marrim prapë djathtas, — vazhdoi Lili.
— Po, — miratoi Teni. — Dhe pastaj përsëri majtas, që të hidhemi në breg, atje ku janë shelgjishtet.

— Ai është vendi ku dojmë dhe herën e parë.

Kishin dredhuar përsëri më të djathtë. Kthesa e fundit do t'i çonte në krahun e majtë, do t'i nxirrte në breg, prej nga plevica nuk mbante shumë.

Teni u ndal. Qëndruan dhe të tjerët.

— Ç'është? — pyeti Lili.

— Mos shkuam shumë kësaj ane?

— S'më duket. Hej, drejt! Me këtë rëndësi... Një herë vetëm kemi kaluar...

Teni mendoi të kthehej majtas, por, sa zvarriti hapin e parë, krak, u dëgjua çarja e akullit, dhe ai

du fundos në ujë që u llokoçit. Pas tij ranë Nedoja dhe Lekit kurse Faleja e Lili u mbërthyen në vendet e tyre. — Shokët mbahunë fort hirri Tenit, — Gropa e...

Ai ishte anuar më të majtë, por kishte rënë dhe dorën e (Nedosi) nuk e kishte lëshuar. I përmbajtur nga fuqia e Tenit, Nedoja kishte mundur të mbledhte veten e të mës rrëzohet në turinj; veç dorës ishte kishte shpëtuar nga ajo e Lekit. Ky ishte shikëputur nga të dyja anët. Për një çast e kishte humbur, por ishte hapasur përmbi Nedoja dhe ishte mbajtur pas tij.

— Si jein? — Lekit. — Tha më zë të tronditur. — Duke hodhur këmbët, — u pergjigj Nedoja. — Shpëtim për bukuri!

— Në rregull, — shtoi Lekit.

— Asaj që i'u tremba, — vazhdoi më i qetë Teni.

— A mund t'ju tërheqim që të ngjiteni lart? — i tha Lili.

— Nuk ngjitemi dot. S'kemi ku të mbështetemi. Akulli është i hollë. Ju bëni prapa dhe merrni majtas. Na dilni përpara dhe na prisni gjersa të kalojmë gropën.

Uji u kishte vajtur Tenit, Nedos dhe Lekit përmbi mes.

— Ngulini këmbët, — u tha Teni. — Lumi nuk është i rrëmbyer. Të ngremë ca ngarkesat që të mos na lagen. — Ai u rregulloi dhe u shtrëngoi Nedos e Lekit thasët pak më sipër. Ngriti edhe të tijin. — A ndiheni të vrarë gjekundi? — pyeti.

— Jo.

— Sillni duart. Ja, kështu, në ije do t'i biem lumit. Gropa nuk besoj të jetë e madhe. Pastaj do të dalim në cektinë. Këmbët, gjithnjë zvarrë.

Gropa kishte qenë një hurdhë e vogël. Ata nuk u vonuan ta kalonin dhe të arrinin Lili me Fakes, që po i prisnin në zallën e mbuluar nga një cipë e akullt. Por, kur u ngjitën në breg, i shpohën e tyre, që kullonin një filluan të ingrinin. Murrënia i mbuloi ata me okita, që nga mesi e poshtë. Zabolofët kishin bërë ju bërë si kalikan. Leki i ish in shpërleshur në një dytënde.

Dale, të t'i mbështjell mirë, i thaj Nedojan.

— Ç'ti mbështjellësh! Aftibajane bërë s'kockë edhe zabolofët, edhe corapët. Të ke më këmbët e tua nëndeshyri Lili. Pasta j shitejt et ja vajtëm te plevica. Aftie na pzet plehu.

Leki nuk kuptoi se ç'donte të thoshte me fjalët e fundit Lili, por nuk pyeti.

Pani i të treve Tenit, Nedos dhe Leki, këmbët u ishin bërë si trarë dhe ata mezi u lëviznin. Edhe kofshët, barku dhe vithët u ishin ngurosor.

— Leki, lëshoje thesin i foli Lili, ç' sh —

— Më lër rehat.

Lëshojë, të them! S'të duam vetëm për sonte. Këtë rrugë kemi për ta bërë sa e sa herë, gjersa t'ua thyejmë zverkun nazistëve. Qëndro këtu!

Lili e kapi djalin për krahu, ia hoqi thesin dhe i tha Fakes t'ia lidhte mbi ngarkesën e tij.

Njësit i Rimollit u doli përpara pa arritur në plevicë.

— Pushka partizane.

— Plumbi tiranëve.

Njësitet këmbyen parullën.

— U vonuat. Filluam të shqetësoheshim, — tha me zë të trashë njëri nga njësit i fshatit.

— Do t'juaj tregojmë më nge; tani jemi bërë për qepë e për kripë, — iu përgjigj Teni.

— Shgarkoni, — foli fshatari.

— Sosëm tani.

Afshi i plevicës u ra në fytyrat më i dashur dhe më gjallëruës se rrezet e diellit.

Një llambë me fitil të ulur hidhte një dritë verdhoshe. Një kalë hingëlliu. Leki vuri re se ishin dy kafshë dhe dëgjoi bluarjen e dhëmbëve të tyre.

Ata u ulën përdhe të rraskapitur.

— Qënkeni bërë në ditë të hallit! — u habit fshatari me zë të trashë. — Shpejt, në pleh, në pleh të gjithë! Hapuni vend! — u foli ai dy fshatarëve të tjerë.

Leki nuk po merrte vesh, ndonëse ai po dëgjon-te ato që kishte thënë edhe Lili rrugës. Ai pa Tenin dhe Nedon që u futën në plehun që kishin hapur fshatarët.

— Hë, ç'pret?! — i thanë këta.

— Përse?

— Hyr shpejt! Se, kështu si je bërë ti, akull, vetëm plehu të shpëton nga pleviti dhe nga ngrirja e mishrave.

— Mos ia vini re. E ka për herë të parë, — u shpjegoi Lili.

Të gjithë ishin mbuluar nga plehu që u kishin hedhur përsipër me furka fshatarët. Lekit po ia shponte hundën era e rëndë e plehut. Por ai kish-te filluar të ndiente një lehtësirë në trupin e tij. Ngrohtësia po ia shkrinte kockat dhe po i sillte gjumë. Por ai po mundohej të mos i mbyllte sytë.

Pa Tenin që po e vështronte mendueshëm. Në fytyrën me nofulla të trasha të komandantit të një-

sitit po shikonte një farë prehjeje, të cilën ai e pat zbuluar edhe herë të tjera, pas një pune të rëndë, që kishte përfunduar mbarë.

«Ta kem fituar besimin e tij?», tha me vete Leki.

Fshatarët kishin ngarkuar armët dhe municionin në kafshët.

— Do t'i nisim; — iu drejtua Tenit ai fshatari zë-trashë, që ishte një burrë mesatar në moshë e në trup, me faqe të futura e me mustaqe të shkurtra. — Urdhri na erdhi qëparë nga batalioni. Në Çukën e Shqipës u kishin dhënë dërmën gjermanëve sot.

— Si t'ju kenë thënë... — foli Teni. — Më parë, më mirë.

Kafshët dolën nga plevica.

— Sa t'i përcjell dhe u ktheva, — tha fshatari.

— Mos u mërzitni. A ndiheni një çikë më ndryshe?

— Mos na ki gajlën, — iu përgjigj Lili. — Ne ia dimë kimietin këtij ilaçi...

Ai deshi sikur ta ngacmonte pakëz Lekin, por ndërroi mendje. U kthye nga djali dhe i buzëqeshi. Por këtë e kishte zënë gjumi. Qetësia e ëmbël kishte mbuluar të gjitha tiparet e njoma të djaloshit. Dhe Lili buzëqeshi përsëri.

FAMILJA E USHTARIT

Kur arritëm në avllinë e ulët të shtëpisë, Fatosi nxitoi përpara nesh, duke na ftuar:

— Urdhëroni! Urdhëroni!

Në muzgun që po zbriste nga malet e larta, në grykën e të cilave ishte futur lagjja e sipërme e fshatit, shtëpia e re shndriste nga vijat e trasha të gëlqeres, që rrethonin gurët e murmë. Pjesa e poshtme e mureve zbardhte fare dhe humbiste në bardhësinë e dëborës, që mbulonte oborrin.

Në derën e mesit doli me shkathtësi një vajzë me gërsheta mbi kraharor; pas saj u dukën një nuse faqekuqe dhe një grua e pakët nga shtati, por e plotë. Vajza dhe nusja ecën drejt nesh. Atëherë, te dera u dha një burrë i gjatë e i thatë, me një takije të errët në kokë, i cili na foli:

— Mirë se na vini, mirë se na vini, o miq!

Në dhomën e ndriçuar nga drita elektrike, na vunë të uleshim pranë stufës. Vajza solli një krah dru. Ndonëse flaka bubullinte, ajo futi edhe një kopaçe.

Të gjithë pjesëtarët e familjes na u mblodhën në gjysmë rrethi. Ne ishim të lodhur. Unë më shumë, se

mjeku ishte ngjitur në fshat që në drekë. Por, edhe ai, gjithë pasditen kishte pritur e parë në ambulancë shumë gra, fëmijë e burra.

... Kisha bëri tri orë rrugë që nga qendra e lokalitetit gjër në fshat, ku më duhej të qëndroja nja dy ditë për një studim historik, që i nevojitej muzeut tonë. Rrugë ishte e keqe: thikë e përpjetë dhe me dëborë. Vetëm se lodhjen sikur ma lehtësonin ajo bukuri e ashpër, por madhështore e natyrës, dhe kërshtëria për t'i njohur sa më mirë ato vise, që nuk i kisha shkelur ndonjëherë. Male njëri mbi tjetrin, male të përziëra e të gërshetuara ishte gjithë vendi. Majat e tyre shponin qiellin e vogël, ku lundronin re të bardha e të përhimë. Malet dukeshin sikur kishin shtrirë pëllëmbët e tyre, kishin thurur gishtërinjtë njëri me tjetrin dhe nuk kishin lënë asnjë shteg ku të kaloje. Në faqet e tyre, si në prehër të bardhë, ato mbanin gjithë fshatrat e lokalitetit.

Isha në fund të karvanit të mushkave të ngarkuara me pleh kimik në depot e lokalitetit për kooperativën. Fshatarët ktheheshin kohë më kohë, më shikonin me dashamirësi dhe më pyesnin nëse isha lodhur. Fatosi mbajti kafshën e tij dhe më priti. Ai pa fytyrën time të djersirë, ngulmoi që të hiqja çantën nga shpina dhe e hodhi mbi samar. Nga e nxehta që kisha në trup, kisha nxjerrë gozhupin e trashë dhe po e mbaja në dorë. Një fshatar tjetër ma mori dhe e vendosi mbi kafshën e tij.

Fatosi nuk m'u nda, ndonëse lodhja më shkëputte mjaft nga karvani. Ishte i ri Fatosi, me shtat mesatar, më flokë e sy të zinj, me një shikim të qetë. Ai ishte fjalëpak. Kishte ndonjë mot i martuar.

Folëm rrugës dhe u njohëm me njëri-tjetrin. Ai më ftoi në shtëpinë e tij.

Kur hymë në fshat, në të dalë të ambulancës takuam mjekun e lokalitetit, me të cilin njihesha. Sytë e tij të mëdhenj dukeshin të buhavitur, kurse në fytyrën gjatore dhe të ngjallme kishte një tish zbehtësie. Fatosi ngulmoi që edhe ai të vinte bashkë me mua.

... Tani, tok po rrinim rrotull stufës, duke mbajtur në duar filxhanë me çaj mali, kundërmimi i të cilit kishte mbushur dhomën, ndiheshim të çlodhur. Dekoja, motra e Fatosit, na i kishte mbushur plot ata, filxhanë të bardhë të mëdhenj, me buzë të trasha. Mjeku e thithte lëngun e verdhë me një zhurmë të zgjatur. E zonja e shtëpisë, duke na vështruar si ndonjë shqerrë e butë, herë mua, herë mjekun, na pyeste:

— A u çlodhët? Apo do të shtriheni në minder? Shtrihuni pakëz, gjersa të bëjmë gati darkën. Shtrihuni!

Ajo na kishte folur për fëmijët e saj, për një vajzë më të madhe, që e kishte martuar në Skrapar dhe për djalin e dytë, i cili ishte ushtar. Sa na kishte zënë në gojë këtë të fundit, i shoqi kishte ndërhyrë dhe ia kishte prerë fjalën.

I zoti i shtëpisë, xha Tareja, që i kishte kaluar të gjashtëdhjetepesat, na kishte lënë në minder, kurse vetë kishte ndenjor në karrige, kundrejt nesh. Ai qëndronte kokoroc, me kurm të drejtë, i hajthëm, si dru thane. Nuk fliste shumë, por fjalët, herë-herë, i kripte me një shpoti të lehtë, pa të keq, ose u linte atyre ndonjë kuptim të pashkoqitur, ndërsa sytë e tij si rruaza ndritnin.

Biseda jonë kapërcente nga një gjë në tjetrën. Ai më shumë pyeste. Tregonte dhe për kooperativën, për punët, për ato që mbante mend nga e kaluara dhe për jetën që bënte sot.

Dekoja hyri e zhdërvjellët dhe me një buzëqeshje në fytyrën e çelur: pas saj, nusja. Ato shtruan tryezën dhe vendosën të ngrënat. Fatosi solli rakinë, mbushi gotat.

Xha Tareja e ngriti i pari. Mjeku e uroi edhe për djalin ushtan. I zoti i shtëpisë e pa atë drejt në sy, sikur xheç deshi të thoshte, por nuk foli; vuri gotën në buzë dhe e zbrazi gjysmën. Si e lëshoi mbi tryezë, shkoi trinën e dorës mbi mustaqet e rralla dhe u kollit. M'u duk sikur çeli zërin për të thënë atë që deshi pak më parë, pas urimit të mjekut, por sikur u mblaçit, u gëlltit edhe një herë dhe heshti.

E shoqja erdhi dhe u ul pranë mjekut. Xha Tareja e shikoi me habi. Gruaja u mat të fliste, por dukej e druajtur. I shoqi u kollit si enkas. Fatosi po mbushte përsëri gotat. Më në fund, gruaja i tha mjekut ngadalë:

— Doktor, nusja po bën motin që më ka hyrë në shtëpi, mirëpo...

Në këto fjalë, Fatosi u skuq. Dora iu drodh dhe disa pika raki ranë mbi mbulesën e tryezës. Xha Tareja mori frymë thellë.

— Mos u mërzit. — i tha mjeku gruas, — nuk është vonë. Sidoqoftë, e shikojmë...

— He, të këqen... Më rrofsh!

Midis të tre njerëzve të shtëpisë sikur ishte ndër një lidhje dëshirash dhe ëndrrash të përbashkëta. Ata, vetë shtëpia, që ishte plot jetë e urtësi, ndillnin gonxhe të reja jete, për ta zbukuruar këtë më shumë, për ta rritur e përtërirë përherë.

Dekoja e nusja hynin e dilnin. Xha Tareja pyeti të shoqen:

— Ku vajtën?

— Në ashef.

— Shiko çfarë mund të na sillni gjë tjetër.

Gruaja u ngrit. Fjalët e fundit të xha Tares tregonin sikur ia donte zemra të mbeteshim ne të katër. Ai e përcolli të shoqen me vështrim, gjersa ajo mbylli derën. Pastaj, me një zë tjetër nga ai me të cilin na kishte folur gjer atëherë, tha:

— Dua të bëj një pyetje...

— Urdhëro, — foli mjeku dhe mbajti vesh.

— Kam dëgjuar... — dhe xha Tareja u mbllaçit.

— Çfarë?

— ...Së mishi i një njeriu bashkohet, ngjitet me atë të një tjetri... E vërtetë është?

U duk sikur xha Tareja kishte nxjerrë një peshë që i rëndonte dhe ishte lehtësuar. Ai ia kishte ngulur sytë mjekut dhe prej tij priste përgjigje; buzët i kishin mbetur pak të hapura, koka i ishte bërë mënjanë.

— Po... ka raste... — iu përgjigj mjeku.

Xha Tareja mori frymë thellë, Fytyra e tij ndriti, më kureshtare. Ai u zgjat përpara, mbështeti të dy parakrahët mbi tryezë dhe pyeti:

— Si bëhet kjo punë?

— Kur një njeri plagoset a dëmtohet nga shkaqe të ndryshme, marrin pjesë nga një tjetër dhe ia vënë...

— Ç'thua?! Po a ngjitet mishi i tjetrit?

— Po.

— Çudi! — tundi kokën xha Tareja dhe më vështroi.

— Sidomos pjesë lekure përdoren dendur... —
shtoi mjeku.

Këtu fytyra e xha Tares u bë më e kthjellët dhe ai foli me nxitim.

— Pjesë lekure, the?

— Po, po. Në djegie të rënda, merrën pjesë lekure nga vende të caktuara të trupit dhe i vihen atij që është djegur, për ta mjekuar sa më mirë.

— Kujt ia marrin këto lekure?

Atyre që dëshirojnë të dhurojnë.

— A është punë e vështirë kjo?

— E lehtë nuk është...

Xha Tareja ra në mendime, duke shikuar në heshtje mjekun.

Në këtë kohë, u hap dera dhe bashkë me Dekon hyri një burrë rreth të dyzetave.

— Mirëmbërma, — foli ai. — Më falni që po vij në këtë orë, por tani dolëm nga mbledhja.

— Urdhëro, urdhëro, Syrja, — u ngrit xha Tareja dhe i trëgoi atij një karrige të lirë në tryezë.

— Jo, jo. Ju bëftë mirë, — tha tjetri. — Faleminderit. Vetëm për një fjalë erdhë.

— Hajde tani, mos ma prishi mua! — theksoi xha Tareja dhe u kthye nga ne, — E kemi kryetarin e Frontit: jemi fqinjë.

— Nesër na vijne vullnetarë nga qyteti, — shpjegoi Syrjai, duke u ulur. — Janë nga parku i automobilave. Do të qëndrojnë një vit te ne. Prandaj, që në mëngjes do të zbresim për t'i pritur në lokalitet. Do të dalë nga një njeri për shtëpi. Le të vijë Dekoja, të kemi dhe ca femra.

— Vij edhe unë t'i pres, — u hodh xha Tareja.

— Mos u mundo. Rruga është rënduar shumë. Pa e di që nuk përton.

... Biseda u shtrua. Pastaj, fjalët u rralluan. Në dhomë sikur gjithçka po binte në mendim.

Vura re xha Taren dhe mjekun, që ishin futur në të thella. Mjeku ngriti kokën dhe vështroi të zotin e shtëpisë. Ky sikur po e përgjonte tjetrin tinzisht. M'u duk se te mjeku ishte ndezur një kërshëri. Ai deshi ta shuante.

— Xha Tare, përse më pyete qëparë nëse mishi i dy njerëzve mund të ngjitet? — pyeti.

Tjetrit sikur nuk i erdhi mirë nga kjo pyetje.

— Hi... kot... — lëvizi ai në karrigen që krisi, thua t'i shmangej hetimit që po i bënte mjeku. Ai u mat ta kthente bisedën nga Syrjai.

— Si kot?... — vazhdoi mjeku. — Apo të ka zënë gjë veshi?...

Xha Tareja nuk iu përgjigj menjëherë. U pa që i peshoi fjalët, pa i nxori.

— Po xheç kisha dëgjuar... ndaj thashë: të pyes një herë doktorin...

Dhe përsëri u drejtua nga Syrjai, sikur pyetjet e mjekut po e mërzitnin.

Syrjai e kuptoi gjendjen që ishte krijuar.

— S'di gjë, o doktor? — ndërhyri ai.

— Cfarë?

— C'i ka ngjarë Xha Tares me Astritin?...

— Jo. Cilin Astrit?

— Të birin... E ka ushtar...

— S'kam marrë vesh gjë.

Xha Tareja u ndërrua në fytyrë. Ai ia preu fjalën Syrjaist:

— Eu! iku e vajti ajo! Mesele e vjetër. Pa ngrije një gotë...

Dhe mori kupën e rakisë.

— Hajde, gëzuar! Ju paçim sa malet!

— Do të pi një gotë, xha Tare, por do t'ua tregoj atë ndodhi miqve. Mos u mërzit, se ti nuk do, e di unë.

Neve na shkoi mendja se në këtë mes do të kishte ndonjë gjë jo fort të pëlqyer për të zotin e shtëpisë.

Mos u vejë mendja për të keq, — na u drejtua Syrjai sikur t'i kishte zbuluar mendimet tonë. — Jo, është një gjë e mirë, shumë e mirë bile, por as xha Tares, as të tjerëve të familjes, nuk ua ka ënda ta mbajnë nëpër gojë, ta rrëfejnë, se u duket si lëvdatë. Më ka zënë veshi se këtë huq xha Tareja e ka pasur që kur ishte partizn. Nuk i pëlqente ta lëvdonin.

— Si është puna? — pyeti mjeku.

— Hëm! Ajo, për të cilën të ka bërë pyetje, i ndodhi të birit.

— Si?

— Në repartin e tij u dogj një ushtar. Katër sho-kë dölën vullnetarë dhe i dhanë lëkurë. Midis tyre ishte dhe Astriti.

— Tani kuptova, — pohoi mjeku.

— Prit dhe mbaj vesh, — vazhdoi Syrjai. — Këta nuk dinin gjë. Ai nuk u shkroi. Edhe kur erdhim në leje në shtëpi, nuk u tregoi.

— Vërtet, xha Tare? — u ktheva unë nga i zoti i shtëpisë.

Por ky nuk më dha përgjigje.

— Hë, de, tregoje vetë! S'e mban dot të fshehtë... — e ngacmoi Syrjai.

Xha Tareja e pa tjetrin vëngër, tundi kokën dhe tha:

— E, o Syrjai...

Pastaj, dashje pa dashje, shpjegoi:

— Na erdhi një javë me leje. E pyetëm përse ia

kishin, dhënë-lejen. Ai e përtypoi fjalën, Ne nuk-i ra-
më pas u i sëmure nuk dukej Përkundrazi, më s'ishte
ishte shëndoshur.

-ki et ob si mundët t'as bukonit? -mpyeti i mjeku.
-shtë - Hë! E mosi gazetë q' s'u hodhi Syzjai në b...
të t'ari» kishte vënë në faqen e parë fotografinë e ush-
tarit të djegur, por tulli ma shokët që ishin falur lë-
kurë. Nën të ishin emrat e tyre dhe një artikull. Ne
ishte këto gazetë e xha Tares dhe në lamë gja rusja si
kujtim në sik u s'u ka shpirtit të famijes, nuk us ka shpirtit të
- Në dhomë ishin tani të gjithë pjesëtarët e fa-
miljes - e ka shpirtit të xha Tares dhe në lamë gja rusja si
- Tani është bërë loq Syzjai, ndërhyri xha Ta-
reja.

reja. - Si është puna? -
i Syzjai buzëqeshi. -
- I ke zët mburrjet, e di, xha Tare! Një gjak
kanë dhe fëmijët e tu. - Ai iu kthye Dekos? - Ku e
këtë gazetën?
- Në repartin e tij u dogjën të gjithë gazetëtarët
Vajza u ngut dhe sollli gazetën nga dollapi që
ishte në qoshen e dhomës.

Syzjai na tregoi fotografinë. Askush i tjetër nuk
e pyeti. Dekos dhe nuk foli gjë. U shtari i djegur
ishte gjysmë i ngurtuar në shtat. Të tjerët qëndronin
në këmbë, të veshura me pizhamë. Astriti kishte të
parat e s'arratës.

- Nuk i shkruat gjë djalit për këtë ngjarje? -
pyeti përsëri mjeku.

- Ç'duhej më! - mblodhi buzët xha Tareja. -
Mirëpo Dekos s'iu durua, i shkroi.

- Ç'u përgjigj ai?
Fjalët e tij na i tha Dekoja.
- «Eu! pse s'ju tregova! Ç'ishte nevoja?»

Tani, kisha gjithçka të qartë rreth familjes së
xha Tares, rreth shqetësimeve dhe ndërhyrjeve të

tij. Ai kishte hall se mos ndonjërit nga pjesëtarët e familjes i shpëtonte goja dhe na tregonte ngarjen e të birit.

— Më falni, se u bë vonë, — kërkoi leje Syrjai dhe u ngrit.

— Edhe ne do të biem, ndonëse muhabeti na pëlqen. Por, miqtë i kemi të lodhur. Shtroni, — u foli xha Tareja grave.

Mbi minder na shtruan dyshekë e çarçafë të rinj, jorganë ngjyrë alle, që i nxorën nga musandra.

Ramë. Po gjumi nuk po më zinte. Isha plot mbresa e mendime, që nuk më linin të mbyllja sy. Edhe mjeku u vërtit nja dy herë në shtrat. Ndofta, edhe ai, si unë, po mendohej e po i përqastë këta njerëz të mirë me malet e këtyre viseve, që janë të thjeshta e të heshtura, por që majat i kanë të larta, shumë të larta.

PASQYRA E LËNDËS

Kapedan Cilja dhe i nipi	3
Një grua e lagjes së vjetër	24
Mirëmëngjes profesor	61
Mollët	72
Përtëritje	83
Këpucët	114
Vallja që nuk mbaroi	126
Angullimat e qenve natën	142
Familja e ushtarit	170